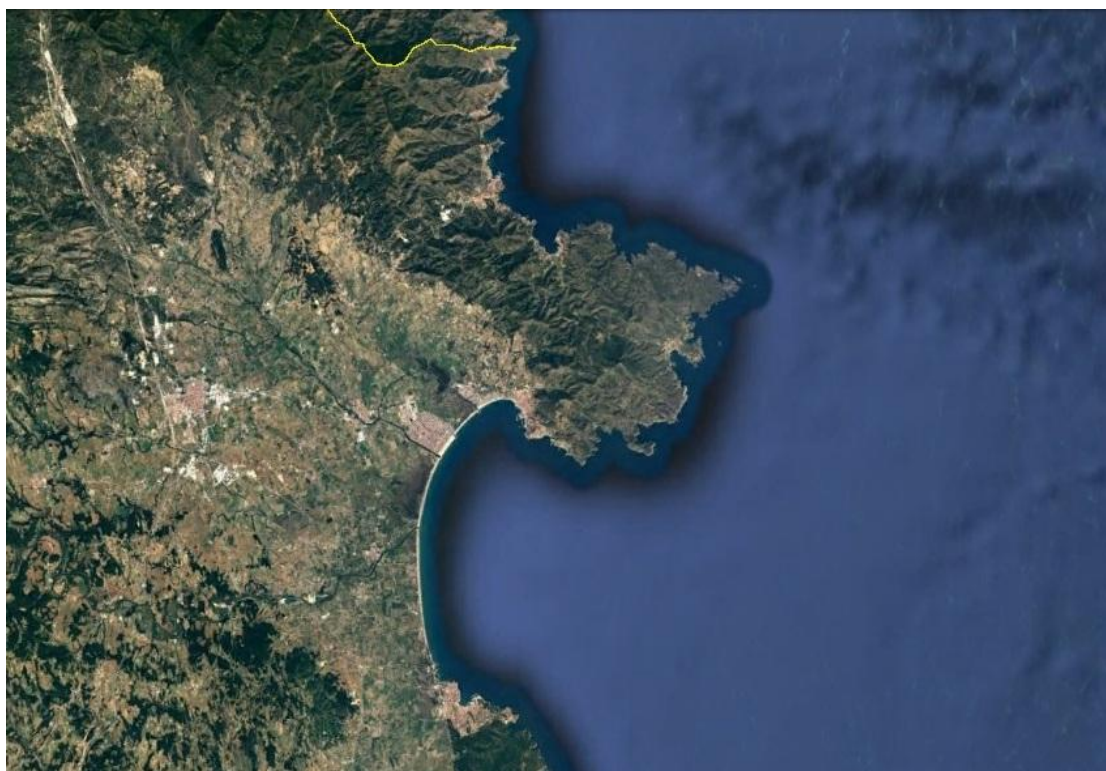

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ – ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Αντωνίας Ραλλάτου

Εμπόριο και Ρόδη

Ελληνικές αποικίες στην ιβηρική χερσόνησο
Συγκριτική προσέγγιση (6^{ος} – 3^{ος} αιώνας π.Χ.)

Αθήνα 2016

Εμπόριο και Ρόδη

Ελληνικές αποικίες στην ιβηρική χερσόνησο
Συγκριτική προσέγγιση (6^{ος} – 3^{ος} αιώνας π.Χ.)

Αντωνίας Παλλάτου

Εμπόριο και Ρόδη

Ελληνικές αποικίες στην ιβηρική χερσόνησο
Συγκριτική προσέγγιση (6^{ος} – 3^{ος} αιώνας π.Χ.)

Αθήνα 2016

Εξώφυλλο

Κόλπος των Ρόδων, Καταλονία

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης

Διπλωματική εργασία

Τριμελής Επιτροπή: Στυλιανός Κατάκης (επόπτης),

Πάνος Βαλαβάνης,

Βικτωρία Σαμπετάι

A.M.: 201234

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
	ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
1.	Γεωγραφικές παρατηρήσεις – Γενικά στοιχεία	19
2.	Γραπτές πηγές	23
3.	Χρονολογικές φάσεις – Αρχιτεκτονική δομή – Οχύρωση	37
3.1	Εμπόριο	37
	3.1.1 Παλαιάπολη	37
	3.1.2 Νεάπολη	41
3.2	Ρόδη	47
4.	Νομίσματα	53
4.1	Εμπόριο	53
4.2	Ρόδη	59
5.	Ίδρυση – Σχέσεις – Παρακμή	63
	ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	71
	ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	93

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αρχικό κίνητρο για την επιλογή του θέματος της παρούσας διπλωματικής εργασίας ήταν η παρακολούθηση μιας διάλεξης στο Ινστιτούτο Θερβάντες το 2012, στο πλαίσιο της οποίας παρουσιάστηκε η δράση του Κέντρου *Iberia Graeca*, που έχει ως αντικείμενο την τεκμηρίωση, την έρευνα και τη διάδοση της ελληνικής αρχαιολογικής κληρονομιάς στην Ιβηρική Χερσόνησο. Η ενασχόληση με την ισπανική γλώσσα, καθώς και η σχεδόν ολοκληρωτική απουσία στην ελληνική βιβλιογραφία μελετών σχετικά με τις ελληνικές αποικίες στην ιβηρική χερσόνησο, οδήγησαν στην απόφαση επιλογής του συγκεκριμένου θέματος, μετά την είσοδό μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η μεγαλύτερη δυσκολία που αντιμετώπισα ήταν η πολύ περιορισμένη και μη επαρκούσα βιβλιογραφία επί του θέματος στις βιβλιοθήκες εντός Ελλάδος. Το Κέντρο *Iberia Graeca* μέσω διαφόρων ερευνητικών προγραμμάτων και άλλων δράσεων συμβάλλει στην κατάρτιση νέων ερευνητών στον τομέα της ελληνικής αρχαιολογίας στην περιοχή και την προβολή της κοινής ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιά της Μεσογείου, ως στοιχείο της συνοχής της μεσογειακής πολιτιστικής ταυτότητας. Το παραπάνω πρόβλημα ξεπεράστηκε συμμετέχοντας στο πρόγραμμα μετακίνησης φοιτητών Erasmus Placement, επιλέγοντας το Κέντρο *Iberia Graeca* για την πραγματοποίηση της πρακτικής άσκησης. Αφού οι υπεύθυνοι του κέντρου ενέκριναν την αίτηση, κατά την εξάμηνη διαμονή μου στη Βαρκελώνη κατάφερα να συγκεντρώσω το απαιτούμενο υλικό για την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω στην καθηγήτρια του Αυτόνομου Πανεπιστημίου της Μαδρίτης (Universidad Autónoma de Madrid), Carmen

Sánchez, και στην προϊσταμένη του τμήματος ελληνικών και ρωμαϊκών αρχαιοτήτων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου της Μαδρίτης, Paloma Cabrera, οι οποίες μεσολάβησαν ώστε να γίνω δεκτή για την πρακτική άσκηση. Επίσης, στην υπεύθυνη διαχείρισης του Κέντρου *Iberia Graeca*, Sara Martínez Soto, για την υποστήριξη που μου παρείχε πριν την έναρξη, αλλά και κατά τη διάρκεια της πρακτικής μου άσκησης στη Βαρκελώνη, στη διευθύντρια της Βιβλιοθήκης του Αρχαιολογικού Μουσείου της Βαρκελώνης, Miriam Gasquez Centeno, που πάντα με μεγάλη προθυμία προσέφερε τη βοήθειά της κατά τη διάρκεια της μελέτης μου, και στην αρχαιολογική ομάδα του Μουσείου Αρχαιολογίας του Εμπορίου, Marta Santos, Pere Castanyer και Joaquim Tremoleda, που ήταν στη διάθεσή μου για ό,τι χρειάστηκα, όσο διάστημα διέμεινα στις εγκαταστάσεις του μουσείου για τη μελέτη του πρωτογενούς υλικού.

Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον διευθυντή και επιστημονικό υπεύθυνο του Κέντρου *Iberia Graeca*, Xavier Aquilué, ο οποίος με τις συμβουλές και κατευθύνσεις του ήταν πολύτιμος αρωγός κατά τη διάρκεια της συλλογής του κατάλληλου υλικού για την εκπόνηση της διπλωματικής, καθώς και τον υπεύθυνο αρχαιολόγο της Κλασικής Συλλογής του Αρχαιολογικού Μουσείου της Βαρκελώνης, Jordi Principal Ponce, που μέσω των υποδείξεων του και συζητήσεων μας πάνω στο θέμα συνεισέφερε τα μέγιστα στην πρόοδο της έρευνας.

Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον επόπτη μου, Στέλιο Κατάκη, και στον καθηγητή Πάνο Βαλαβάνη γιατί χωρίς την παρότρυνση, τη στήριξη και την εμπύχωση που μου προσέφεραν καθόλη τη διάρκεια των σπουδών, η παρούσα εργασία δεν θα ήταν δυνατόν να ολοκληρωθεί.

Εισαγωγή

Στην Ισπανία το ενδιαφέρον για τα κατάλοιπα του ελληνικού παρελθόντος στη χώρα ξεκίνησε ήδη από πολύ νωρίς, με τον Josep Maranges de Marimón να γράφει την πρώτη μονογραφία σχετικά με την ελληνική αποικία του Εμπορίου, που εκδόθηκε το 1803 με τίτλο *Compendio histórico, resumen y descripción de la antiquísima ciudad de Empurias*¹. Οι πρώτες ανασκαφές στη θέση που ήταν γνωστό ότι βρισκόταν η αρχαία ελληνική πόλη ξεκίνησαν το 1846 από την Επαρχιακή Επιτροπή Μνημείων (*Comisión Provincial de Monumentos*), υπαγόμενη στην επαρχία της Ζιρόνα (*Diputación de Girona*) και σταμάτησαν το 1848, καθώς δεν κρίθηκε σκόπιμη η συνέχισή τους².

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα παρουσιάστηκε ενδιαφέρον από Γερμανούς επιστήμονες για την περιοχή και το 1907 ο Adolf Schulten (1870-1960) πραγματοποιεί τις πρώτες τομές, χρηματοδοτούμενος από τον Κάιζερ³. Βλέποντας αυτές τις ενέργειες, ο Καταλανός αρχιτέκτονας Josep Puig i Cadafalch (1867-1956) πήρε την πρωτοβουλία ως μέλος της Ένωσης Μουσείων της Βαρκελώνης (*Junta de Museos de Barcelona*) να ξεκινήσει τις διαδικασίες για την απόκτηση των εδαφών που βρισκόταν το Εμπόριο, με σκοπό την έναρξη συστηματικών ανασκαφών από φορείς της ίδιας της χώρας⁴. Αυτές ξεκίνησαν το 1908 και συνεχίστηκαν υπό τη γενική διεύθυνση του Καταλανού αρχιτέκτονα έως το 1931. Στη συνέχεια ανέλαβε ο Καταλανός αρχαιολόγος και καθηγητής πανεπιστημίου Pere Bosch i Gimpera (1891-1974), που διηύθυνε τις ανασκαφές έως το 1936

---

¹ Almagro 1955a, 76· Aquilué et al. 2007, 116.

² Aquilué et al. 2007, 117.

³ Almagro 1955a, 80.

⁴ Pla Cargol 1935, 52-3· Almagro 1943, 39· Almagro 1955a, 80· Ruiz de Arbulo 1994, 62· Aquilué et al. 2007, 117· Cabrera-Olmos 2012, 37.

οπότε και σταμάτησαν λόγω της έναρξης του Ισπανικού Εμφυλίου⁵. Για Υπεύθυνος για τον συντονισμό και την εποπτεία των ανασκαφικών εργασιών ήταν ο Emili Gandia (1866-1939) από την έναρξη των ανασκαφών έως και το 1936 και μετά τη λήξη του πολέμου ανέλαβε τη διεύθυνση ο Ισπανός καθηγητής αρχαιολογίας Martín Almagro Basch (1911-1984) μέχρι το 1965, όπου παρέλαβε τη σκυτάλη ο Καταλανός αρχαιολόγος Eduard Ripoll i Perelló (1923-2006) έως το 1981⁶. Το 1982 ανέλαβε διευθυντής των ανασκαφών και του Μουσείου του Εμπορίου ο επίσης Καταλανός αρχαιολόγος Enric Sanmartí i Grego, τον οποίο αντικατέστησε το 1997 ο Xavier Aquilué, που μαζί με μια επιστημονική ομάδα, αποτελούμενη από τους Marta Santos, Pere Castanyer και Joaquim Tremoleda, ανέλαβαν την ευθύνη του αρχαιολογικού χώρου.

Περίπου 500 m βορειότερα του κεντρικού πυρήνα των ανασκαφών που ξεκίνησαν το 1908, στον μικρό οικισμό του Sant Martí d'Empúries/San Martín de Ampurias, έγιναν οι πρώτες τομές το 1909, σε μια προσπάθεια ελέγχου διαφόρων κατασκευαστικών δραστηριοτήτων που είχαν ξεκινήσει στην περιοχή⁷. Εντοπίστηκαν και εκεί ευρήματα που σχετίζονταν με την ελληνική αποικία και διαπιστώθηκε πως σε εκείνο το σημείο βρισκόταν ο πρώτος πυρήνας της. Η επόμενη επέμβαση στον οικισμό έγινε τα έτη 1962-1963 από τον Martín Almagro Basch, στη συνέχεια διενεργήθηκαν κάποιες εργασίες το 1975 υπό τη διεύθυνση του Eduard Ripoll i Perelló και το 1984 έγιναν επίσης κάποιες τομές με υπεύθυνη την αρχαιολόγο Aurora Martín από το Κέντρο Αρχαιολογικών

---

⁵ Ο Pere Bosch i Gimpera φυλακίστηκε το 1934 για τα πολιτικά του φρονήματα, το 1939 εξορίστηκε στη Μεγάλη Βρετανία και το 1941 έφυγε για το Μεξικό, όπου διορίστηκε καθηγητής στο Αυτόνομο Πανεπιστήμιο του Μεξικού (Garcia Alonso 2008, 342-44· Garcia Alonso 2011, 395-476).

⁶ Pla Cargol 1935, 52-3· Almagro 1943, 39· Almagro 1955a, 81· Ruiz de Arbulo 1994, 62· Aquilué et al. 2007, 117.

⁷ Aquilué 1999, 19-46.

Ερευνών της Ζιρόνα (*Centre d'investigacions arqueològiques de Girona*)⁸. Στον οικισμό έλαβαν χώρα κατά τα έτη 1994-1996 και 1998 σωστικές ανασκαφές υπό την εποπτεία του Xavier Aquilué, στο πλαίσιο ενός νέου πολεοδομικού σχεδιασμού⁹.

Προσπάθειες για τον εντοπισμό μιας δεύτερης ελληνικής αποικίας στην ευρύτερη περιοχή του Εμπορίου, της Ρόδης, ξεκίνησαν το 1916 από τον Pere Bosch i Gimpera, τότε διευθυντή της Υπηρεσίας Αρχαιολογικών Ερευνών του Ινστιτούτου Καταλανικών Σπουδών (*Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans*). Έκανε τις πρώτες τομές μέσα στο μεσαιωνικό φρούριο της Ρόδης (*Ciutadella de Roses/Ciudadela de Rosas*), με μόνα αποτελέσματα των ανασκαφών όστρακα αγγείων ρωμαϊκής και ελληνικής προέλευσης¹⁰. Το 1917 έγιναν επίσης κάποιες προσπάθειες, υπό την ευθύνη της Ένωσης Μουσείων της Βαρκελώνης, πάλι χωρίς ιδιαίτερα αποτελέσματα και έτσι οι ανασκαφές σταμάτησαν έως τα μέσα της δεκαετίας του '30, που ανοίχτηκαν κάποιες νέες τομές από τους Ferran Cufí και Francesc Riuró (1910-2008) κατά τις οποίες ήρθε στο φως ένα μολύβδινο έλασμα με επιγραφή σε ελληνικό αλφάβητο¹¹.

Το 1945-1946 οι Miquel Oliva i Prat (1922-1974) και Pere de Palol (1923-2006) εντόπισαν στρώματα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα και στα τέλη της δεκαετίας του '50, με την έξαρση της οικοδομικής δραστηριότητας, έγιναν προσπάθειες έτσι ώστε να κηρυχθεί το μεσαιωνικό φρούριο εθνικό μνημείο για να προστατευθεί¹². Αυτό επετεύχθη το 1961, χρονιά που εντοπίστηκαν από τους Miquel Oliva i Prat και Francesc Riuró τα πρώτα λείψανα σταθερών κατασκευών της ελληνικής αποικίας και το 1963

---

⁸ Aquilué 1999, 47-9.

⁹ Aquilué 1999a, 76-82· Aquilué et al. 2002, 304-06.

¹⁰ Martin 2006, 13.

¹¹ Η επιγραφή, χαμένη σήμερα, εντοπίστηκε το 1938 και χρονολογείται στον 3^ο π.Χ. αιώνα (Santiago 2006, 593-95).

¹² Martin 2006, 16-7.

ξεκίνησαν οι συστηματικές ανασκαφές στο σημείο που αργότερα θα ονομαστεί ελληνιστική συνοικία (*Barri hel·lenístic/Barrio helenístico*)¹³. Το 1964 στην επιστημονική ομάδα ενσωματώθηκε ο καθηγητής Joan Maluquer de Motes (1915-1988)¹⁴ και το 1967 ήρθε στο φως ο πρώτος κεραμικός κλίβανος, που βοήθησε αργότερα στο να ταυτοποιηθεί το τοπικό εργαστήριο κεραμικής της Ρόδης¹⁵. Το 1975, ανέλαβε τη διεύθυνση των ανασκαφών η Aurora Martín, ενώ από το 1976 έως το 1984 ο Francisco Xavier Nieto και ο Josep María Nolla¹⁶. Η επανέναρξη των εργασιών στο χώρο έγινε το 1993 υπό τη διεύθυνση της Anna Maria Puig, με τις τελευταίες επεμβάσεις στο χώρο να λαμβάνουν χώρα το 2000. Το 2004 η Ρόδη απέκτησε το δικό της μουσείο, που στεγάζεται αμέσως μετά την είσοδο στο μεσαιωνικό φρούριο¹⁷.

Μετά τη έναρξη των ανασκαφών ξεκίνησαν οι πρώτες δημοσιεύσεις σχετικά με τις ελληνικές αποικίες στην ιβηρική χερσόνησο, βασιζόμενες σε πολύ μεγάλο βαθμό στις φιλολογικές πηγές¹⁸. Στο τρίτομο έργο του Antonio García y Bellido (1903-1972,) με τίτλο *Hispania Graeca* (1948)¹⁹, είναι ακόμη έντονη η επιρροή των φιλολογικών πηγών, κάτι που συμβαίνει και στις πρώτες μονογραφίες που δημοσιεύθηκαν από τον Martín Almagro Basch στη σειρά *Monografías Ampuritanas*, που αφορούν στις γραπτές πηγές που αναφέρονται στο Εμπόριο, στις επιγραφές και τις νεκροπόλεις της αποικίας²⁰. Από τη δεκαετία του '60 και εξής δόθηκε μεγαλύτερη βάση στα αρχαιολογικά ευρήματα, με αποτέλεσμα να

---

¹³ Martín 2006, 17.

¹⁴ Με τη συμμετοχή του ξεκινούν και οι πανεπιστημιακές ανασκαφές στο χώρο, με τη συμμετοχή φοιτητών του Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης (Martín 2006, 17).

¹⁵ Την ανάλυση της κεραμικής και την αναγνώριση του εργαστηρίου έκανε ο Enric Sanmartí (1973, 1978).

¹⁶ Martín 2006, 18.

¹⁷ Martín 2006, 19-20.

¹⁸ Cabrera-Olmos 2012, 36-8.

¹⁹ García y Bellido 1948.

²⁰ Almagro 1950· Almagro 1952· Almagro 1953· Almagro 1955.

υπάρχει μια ισορροπία στη βιβλιογραφία ανάμεσα σε αυτά και στις φιλολογικές μαρτυρίες²¹. Το δίτομο έργο της Gloria Trías *Cerámicas griegas de la Península Ibérica* (1967)²², ένας κατάλογος της κεραμικής ελληνικής παραγωγής που βρέθηκε στην Ισπανία, αποτελεί ορόσημο στη μελέτη της ελληνικής κεραμικής και η αξία του μέχρι και σήμερα είναι αδιαμφισβήτητη²³. Το 1973 εκδόθηκε ο κατάλογος των αρχαίων ελληνικών αγγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου της Μαδρίτης από τον Ricardo Olmos²⁴ και το 1978 δημοσιεύθηκε η διατριβή του Enric Sanmartí i Grego «*La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*»²⁵.

Από το 1980 και εξής αυξάνονται πολύ οι δημοσιεύσεις και το ενδιαφέρον της έρευνας στρέφεται σε πιο εξειδικευμένα και σύνθετα θέματα, όπως η αλληλεπίδραση των Ελλήνων με τους ντόπιους πληθυσμούς ή οι ευρύτερες εμπορικές σχέσεις στην περιοχή της δυτικής Μεσογείου μέσα από τη μελέτη των ευρημάτων των ανασκαφών²⁶. Το 1999 δημοσιεύθηκαν στη σειρά *Monografies Emporitanes*²⁷ τα αποτελέσματα των ανασκαφών στην Παλαιάπολη του Εμπορίου (*Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries* (1994-1996): *de l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, επιμ. X. Aquilué) και το 2006, στην ίδια σειρά, δημοσιεύθηκε η μελέτη της Maité Miró σχετικά με τα ερυθρόμορφα αττικά αγγεία που βρέθηκαν στο Εμπόριο²⁸. Το 2006 δημοσιεύθηκαν επίσης σε έναν συλλογικό τόμο τα αποτελέσματα των ανασκαφών της Ρόδης, *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, υπό την επιμέλεια της Anna Maria

---

²¹ Cabrera-Olmos 2012, 38.

²² Trías 1967.

²³ Cabrera-Olmos 2012, 38.

²⁴ Olmos 1973.

²⁵ Sanmartí 1978.

²⁶ Arribas 1987· Sánchez 1992· Cabrera-Olmos 2012, 40-2.

²⁷ Η σειρά *Monografías Ampuritanas*, καθώς και το περιοδικό *Ampurias* το 1983 μετονομάστηκαν σε *Monografies Empirinanés* και *Empúries*, καταλανική μετάφραση της πρώτης ισπανικής εκδοχής.

²⁸ Miró 2006.

Puig και της Aurora Martin. Στα παραπάνω έργα θα πρέπει να προστεθεί η μονογραφία της Isabel Canós i Villena που αφορά στις ελληνικές επιγραφές που εντοπίστηκαν στην Καταλονία²⁹, καθώς και τα έργα της νομισματικής του Εμπορίου και της Ρόδης του Leandre Villaronga³⁰.

Σημαντικό βήμα έγινε επίσης το 2006 με την ίδρυση από πλευράς του Υπουργείου Πολιτισμού της Ισπανίας και της Υπηρεσίας Πολιτισμού της Κυβέρνησης της Καταλονίας του Κέντρου *Iberia Graeca*, με επιστημονικούς υπεύθυνους τον Xavier Aquilué και την Paloma Cabrera³¹. Η βάση του βρίσκεται στο Sant Martí d'Empúries/San Martín de Ampurias, στην περιοχή όπου ιδρύθηκε η πρώτη ελληνική αποικία, και βασικός στόχος του είναι η τεκμηρίωση, η διάσωση και διάδοση της ελληνικής αρχαιολογικής κληρονομιάς της ιβηρικής χερσονήσου. Δημιουργήθηκε επίσης μια ιστοσελίδα με μια βάση δεδομένων, η οποία σκοπεύει να αποτελέσει ένα corpus όλων των εισηγμένων από την Ελλάδα αντικειμένων που έχουν εντοπιστεί στην Ιβηρία, συνοδευόμενα από την αντίστοιχη βιβλιογραφία³².

Στην ελληνική βιβλιογραφία, η πρώτη δημοσίευση που σχετίζεται με την παρουσία των αρχαίων Ελλήνων στην ιβηρική χερσόνησο είναι ο δίγλωσσος κατάλογος της έκθεσης «*Los griegos en España: tras las huellas de Heracles/Oi Αρχαίοι Έλληνες στην Ισπανία: στα ίχνη του Ηρακλή*» που περιόδευσε από το 1998 έως το 2000 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Μαδρίτης και στην έδρα του Μουσείου Αρχαιολογίας της Καταλονίας στη Βαρκελώνη³³. Η επόμενη δημοσίευση είναι ο οδηγός του αρχαιολογικού χώρου το Εμπορίου

---

²⁹ Canós i Villena, 2002.

³⁰ Villaronga 1997· Villaronga 2000.

³¹ Aquilué-Cabrera 2012, 158-60· Aquilué-Cabrera 2014, 1942-943.

³² <http://www.iberiagraeca.com/> (Τελευταία επίσκεψη 20/12/2016).

³³ Cabrera-Sánchez 2000· Aquilué-Cabrera 2012, 158.

«Εμπόριον: οδηγοί του Αρχαιολογικού Μουσείου της Καταλονίας», που εκδόθηκε το 1999 και μεταφράστηκε και στα ελληνικά³⁴.

Το 2012 κυκλοφόρησε σε ψηφιακή μορφή η τετράγλωσση έκδοση, σε καταλανικά, ισπανικά, ελληνικά και αγγλικά, ενός συλλογικού τόμου με τίτλο «*Iberia Graeca: Η ελληνική αρχαιολογική κληρονομιά στην ιβηρική χερσόνησο*» που σκοπό έχει την προβολή της παρουσίας του ελληνικού πολιτισμού στην ιβηρική χερσόνησο σε ένα μη εξειδικευμένο κοινό³⁵. Ο κατάλογος της έκθεσης «*Η Ευρώπη της Ελλάδας. Αποικίες και νομίσματα από τη συλλογή της Alpha Bank*», του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, που διήρκησε από τον Απρίλιο του 2014 έως τον Απρίλιο του 2015, περιλαμβάνει δύο δημοσιεύσεις σχετικά με τα νομίσματα του Εμπορίου και της Ρόδης³⁶. Τα παραπάνω έρχεται να συμπληρώσει μια περιοδική φωτογραφική έκθεση με τίτλο «*ΕΜΠΟΡΙΟΝ: Πύλη εισόδου του ελληνικού πολιτισμού στην Ιβηρική Χερσόνησο*», που έλαβε χώρα το 2013 στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Λαμίας και αποτελούταν από φωτογραφικό υλικό του αρχαιολογικού χώρου και διαφόρων ευρημάτων, καθώς και μια σύντομη περιγραφή της ιστορίας της ελληνικής αποικίας.

Κατά την πρώτη επαφή με τη σχετική βιβλιογραφία, τέθηκε ο βασικός άξονας του θέματος της διπλωματικής, που αφορούσε στις σχέσεις της Ρόδης με το γειτονικό Εμπόριο και τη Μασσαλία, από την ίδρυσή της έως και την εγκατάλειψη αυτής στα τέλη του 3^{ου} π.Χ. αιώνα. Η αρχική πρόθεση ήταν να πραγματοποιηθεί μια συγκριτική μελέτη κυρίως στα ευρήματα της κεραμικής των τριών αποικιών, με σκοπό την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τις εμπορικές σχέσεις των τριών αποικιών. Ωστόσο, η αρχική ιδέα στάθηκε αδύνατον να υλοποιηθεί λόγω της

---

³⁴ Aquilué et al. 2007.

³⁵ Η ηλεκτρονική έκδοση διατίθεται δωρεάν στο διαδίκτυο από τον παρακάτω σύνδεσμο: <http://www.iberiagraeca.com/cast/index.php?pag=publi01.php> (Τελευταία επίσκεψη: 20/12/2016).

³⁶ Puig 2014, 222-26· Santos 2014, 214-21.

επανεξέτασης παλαιότερων μελετών, κυρίως όσον αφορά στα εργαστήρια και την προέλευση των καρχηδονιακών και ιβηρικών αμφορέων. Πολλές από τις δημοσιεύσεις της κεραμικής, κυρίως της αποικίας του Εμπορίου, δεν έχουν αναθεωρηθεί με βάση τα νέα δεδομένα, οπότε τα στοιχεία που παρέχουν δεν ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν κατά γράμμα. Για τους παραπάνω λόγους, αποφασίστηκε τελικά η αναδιάρθρωση του θέματος, με την παρουσίαση των καταλοίπων των δύο αποικιών των υπό εξέταση αιώνων και την αποφυγή της χρήσης της κεραμικής ως βασικό εργαλείο, αλλά την συμπερίληψη όσο το δυνατόν περισσότερων στοιχείων που εξυπηρετούν στην εξαγωγή των απαραίτητων συμπερασμάτων.

Υστερα από την περιγραφή του γεωγραφικού χώρου στον οποίο ιδρύθηκαν οι δύο ελληνικές αποικίες, αναλύονται οι γραπτές πηγές της αρχαιότητας που αναφέρονται σε αυτές, με την αρχαιότερη να τοποθετείται στον 4^ο π.Χ. αιώνα και τη νεότερη στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Ακολουθεί η περιγραφή των καταλοίπων των δύο αποικιών από τον 6^ο έως τον 3^ο π.Χ. αιώνα, δίνοντας περισσότερη βάση στην οχύρωσή τους και στην κεραμική που χρονολογεί τις διαφορετικές χρονολογικές φάσεις, και στη συνέχεια παρουσιάζεται η νομισματική δραστηριότητα των δύο πόλεων. Τέλος, συνοψίζονται τα παραπάνω στοιχεία που, σε συνδυασμό με την ανάλυση της κεραμικής, βοηθούν στην κατανόηση των αφετηριών των αποικιών, της εξελικτικής πορείας τους ανά τους αιώνες, καθώς και των σχέσεων μεταξύ τους, αλλά και με τους υπόλοιπους πληθυσμούς με τους οποίους ήρθαν σε επαφή, πάντα στο βαθμό που επιτρέπουν τα διαθέσιμα στοιχεία.

1. Γεωγραφικές και τοπογραφικές παρατηρήσεις

Οι αποικίες του Εμπορίου και της Ρόδης βρίσκονται στα δύο άκρα του Κόλπου των Ρόδων (*Golf de Roses/Golfo de Rosas*), σε απόσταση 20 km περίπου η μία από την άλλη. Ο κόλπος των Ρόδων τοποθετείται στο νοτιοανατολικό άκρο της ιβηρικής χερσονήσου, στην περιοχή του Αμπουρδά (*Empordà/Ampurdán*) και συγκεκριμένα στο άνω τμήμα του (*Alt Empordà/Alto Ampurdán*) της επαρχίας της Ζιρόνα (*Girona/Gerona*), στο ΝΑ άκρο της αυτόνομης περιφέρειας της Καταλονίας (εικ.1-2).

Τα βόρεια σύνορα της περιοχής ορίζονται από την οροσειρά της Albera (*Sierra de la Albera*), που αποτελεί το ανατολικό άκρο της οροσειράς των Πυρηναίων και καταλήγει στο ακρωτήριο Creus (*Cabo de Creus*). Στα νότια σύνορα βρίσκεται ο ορεινός ασβεστολιθικός όγκος του Montgrí³⁷, ο οποίος χωρίζει το άνω από το κάτω Αμπουρδά (*Baix Empordà/Bajo Ampurdán*). Νότια του Montgrí εκβάλλει ο ποταμός Ter, διασχίζοντας την κοιλάδα του Empordanet, ενώ στα βόρεια του ορεινού όγκου απλώνεται η πεδιάδα μέσω της οποίας εκβάλλουν στον Κόλπο των Ρόδων οι ποταμοί Fluvià και Muga (εικ.3-4).

Το τοπίο αυτής της πεδιάδας έχει αλλάξει σημαντικά κυρίως λόγω των προσχώσεων των ποταμών, με αποτέλεσμα την αύξηση της επιφάνειας του εδάφους και τη μετατόπιση της ακτογραμμής όλο και πιο ανατολικά με το πέρασμα των αιώνων (εικ.5-6)³⁸. Κατά την αρχαιότητα, οι εν λόγω προσχώσεις μετέτρεψαν τμήμα της περιοχής που αποτελούταν από έλη και βαλτώδεις ζώνες, πλυμμηρισμένη το μεγαλύτερο διάστημα του χρόνου, σε σταθερότερο έδαφος, το οποίο επέτρεψε τη δημιουργία

---

³⁷ Αναλυτικότερα για τη γεολογική σύνθεση του Montgrí βλ. Pallí Buxó-Llompарт Díaz 1981, 10-8.

³⁸ Blech et al. 1994, 75-85.

πληθυσμιακών θηλάκων σε αυτήν³⁹. Στα νότια του Κόλπου των Ρόδων, δίπλα στην αρχαία κοίτη του ποταμού Flunιά και πιο συγκεκριμένα στο σημείο των εκβολών του⁴⁰, σε ένα ασβεστολιθικό βραχώδες έξαρμα φαίνεται πως έγινε η πρώτη εγκατάσταση των Ελλήνων που έφτασαν στην ιβηρική χερσόνησο. Το έξαρμα ήταν ενωμένο με την ακτή μέσω ενός στενού ισθμού, ο οποίος πρέπει συχνά να καλυπτόταν από τα νερά που πλυμμήριαζαν την περιοχή, δίνοντας την εντύπωση ενός μικρού νησιού⁴¹. Σήμερα στη θέση αυτή βρίσκεται ο οικισμός του Sant Martí d'Empúries/San Martín de Ampurias (εικ.7).

Η πρώτη εγκατάσταση των Ελλήνων στην περιοχή χρονολογείται περί το 570 π.Χ.⁴², λίγο αργότερα από την ίδρυση της Μασσαλίας⁴³. Ο αρχικός χαρακτήρας ήταν καθαρά εμπορικός και σκοπό είχε την επέκταση των δραστηριοτήτων των Φωκαέων, αποίκων της Μασσαλίας, στη δύση⁴⁴. Με το πέρασμα των χρόνων, η εν λόγω εγκατάσταση μετατράπηκε στην αυτόνομη πόλη που θα αποκαλούνταν *Εμπόριο*⁴⁵. Η ανάπτυξη που προσέφεραν οι εμπορικές δραστηριότητες των κατοίκων

---

³⁹ Aquilué et al. 2007, 6-7.

⁴⁰ Πομπόνιος Μέλα, *De Chorographia*, 2.80: «*dein Ticis flumen ad Rhodam, Clodianum ad Emporias*». Σήμερα το σημείο στο οποίο εκβάλλει ο ποταμός διαφέρει από την αρχαιότητα και τοποθετείται έξι χιλιόμετρα βορειότερα, δίπλα από τον σύγχρονο οικισμό Sant Pere Pescador.

⁴¹ Αυτός θα πρέπει να ήταν ο λόγος που ο Στράβων αναφέρει πως η πρώτη εγκατάσταση των Μασσαλιωτών έγινε σε ένα μικρό νησί (*Γεωγραφικά*, 3.4.8: «*ώικουν δ' οί Ἐμπορίται πρότερον νησίον τι προκείμενον, ὃ νῦν καλεῖται παλαιὰ πόλις, νῦν δ' οἰκοῦσιν ἐν τῇ ἡπείρῳ*»). Nieto et al. 2005, 86-88, fig.17-19· Aquilué et al. 2007, 7.

⁴² García y Bellido 1940, 74· Almagro 1943, 43-47· Domínguez 2004, 164· Aquilué et al. 2007, 18· Aquilué 2012, 50. Η πρώτη φάση της εγκατάστασης χρονολογείται από το 580 έως το 560 π.Χ. (Castanyer et al. 1999, 217-18).

⁴³ Σχετικά με τη χρονολογία ίδρυση της Μασσαλίας υπάρχουν δύο παραδόσεις. Η πρώτη την τοποθετεί γύρω στο 600 π.Χ. ενώ η δεύτερη περίπου μισόν αιώνα αργότερα. Τα αρχαιολογικά δεδομένα συμφωνούν με την πρώτη εκδοχή (Domínguez 2004, 165).

⁴⁴ Pla Cargol 1935, 7-13· Aquilué et al. 2007, 16.

⁴⁵ Το όνομα της πόλης καθιστά σαφή τον αρχικό χαρακτήρα της εγκατάστασης και η αρχαιότερη μαρτυρία του προέρχεται από επιγραφή (SEG 37.838, στ.3: «*Ἐμπορίταισιν οὐδ' ἐπιβαλίνε ν*») η οποία χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 6^{ου} π.Χ. αιώνα και αποτελεί απόσπασμα οδηγίων σχετικά με κάποια εμπορική δραστηριότητα (Sanmartí-Santiago 1987, 119-27· Santiago 2004, 167-72).

οδήγησαν στην επέκταση της πόλης, 500 m νοτιότερα από τον αρχικό πυρήνα, ο οποίος φαίνεται να μην εγκαταλήφθηκε μετά τη νέα εγκατάσταση⁴⁶ (εικ.8-9).

Οι γνώσεις σχετικά με την κλασική φάση της πόλης είναι περιορισμένες, καθώς η σημερινή εικόνα του αρχαιολογικού χώρου είναι αυτή που διαμορφώθηκε μετά τις επεμβάσεις του 2^{ου} π.Χ. αιώνα⁴⁷. Ωστόσο, από τομές που έγιναν στην περιοχή των τειχών αποκάλυψαν πως μέσα στον 4^ο π.Χ. αιώνα πραγματοποιήθηκε μια δεύτερη επέκταση στην πόλη, όπως αποδεικνύει τμήμα της οχύρωσης που εντοπίστηκε κατά τις ανασκαφές⁴⁸ (εικ.11). Οι τελευταίες ανακατατάξεις έγιναν στα τέλη 2^{ου} με αρχές του 1^{ου} π.Χ. αιώνα όπου, εκτός από τις αλλαγές εντός της ελληνικής αποικίας, ιδρύθηκε στην περιοχή η ρωμαϊκή πόλη, στα δυτικά της Νεάπολης, αποτέλεσμα της ρωμαιοποίησης της περιοχής που είχε ήδη ξεκινήσει από τον Β' Καρχηδονιακό πόλεμο⁴⁹ (εικ.10).

Στο βόρειο πέρας του Κόλπου των Ρόδων, στο νοτιοδυτικό τμήμα του ακρωτηρίου Creus, διαμορφώνεται ο όρμος των Ρόδων (*Bahía de Rosas*). Δίπλα στις εκβολές του ποταμού Muga, στο λόφο της Santa Maria (*Turó de Santa Maria/Colina de Santa María*), εντόπισε η αρχαιολογική σκαπάνη τα λείψανα της αποικίας της Ρόδης (εικ.13). Η παράκτια ζώνη της περιοχής βρισκόταν επίσης σε διαφορετικό σημείο στην αρχαιότητα, με τη θάλασσα

---

⁴⁶ Η περιοχή της πρώτης εγκατάστασης χαρακτηρίζεται από τον Στράβωνα ως παλαιά πόλις ενώ στην επέκταση της πόλης δόθηκε το όνομα Νεάπολις από τον πρώτο διευθυντή των ανασκαφών του Εμπορίου, τον καταλανό αρχιτέκτονα Josep Puig i Cadafalch, το 1908 (Almagro 1943, 49-62· Aquilué et al. 2007, 21-2· Aquilué 2012, 51).

⁴⁷ Η αναδιαμόρφωση φαίνεται πως πραγματοποιήθηκε σε όλη την έκταση της πόλης, συμπεριλαμβανομένης της περιοχής των ιερών και των τειχών της (Ruiz de Arbulo 1994, 61· Aquilué et al. 2007, 49-52· Aquilué 2012, 51).

⁴⁸ Aquilué et al. 2007, 24, 29-32.

⁴⁹ Το Εμπόριο, ως σύμμαχος της Ρώμης, παρέμεινε πολιτικά ανεξάρτητο μέχρι την εποχή του Αυγούστου όπου ενοποιήθηκε με τη ρωμαϊκή πόλη υπό το όνομα *Municipium Emporiae*, αφού είχε παραχωρηθεί σε Έλληνες και αυτόχθοντες η ρωμαϊκή υπηκοότητα (Aquilué et al. 2007, 72-4, 88-9· Aquilué 2012, 53).

να έχει τραβηχτεί προς τα έξω και σε αυτήν την περίπτωση⁵⁰ (εικ.14). Το γεγονός αυτό δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα των προσχώσεων του ποταμού Muga αλλά και δύο μικρότερων καναλιών/χειμάρρων, που φαίνεται πως πλαισίωναν το λόφο της Santa Maria ανατολικά και δυτικά⁵¹ (εικ.15).

Τα αρχαιολογικά δεδομένα που αφορούν στην ελληνική αποικία της Ρόδης είναι ιδιαίτερος περιορισμένα, γεγονός που οφείλεται στην κατασκευαστική δραστηριότητα των επόμενων αιώνων και κυρίως στην κατασκευή του μεσαιωνικού φρουρίου το 1543⁵². Τα αρχαιότερα επίπεδα που σχετίζονται με την κατοίκηση στην περιοχή τοποθετούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνα⁵³, ενώ επέκταση της πόλης φαίνεται να έλαβε χώρα στις αρχές του 3^{ου} π.Χ. αιώνα, όπως μαρτυρούν αρχιτεκτονικά λείψανα με βάση το ιπποδάμειο ρυμοτομικό σύστημα⁵⁴ (εικ.16-17). Στις αρχές του 2^{ου} π.Χ. αιώνα η ελληνική αποικία παύει να υφίσταται, γεγονός που θα πρέπει να συσχετιστεί με την άφιξη των Ρωμαίων το 195 π.Χ. για την καταπολέμηση των εξεγέρσεων στην Ισπανία και τη διατήρηση της κυριαρχίας τους⁵⁵.

---

⁵⁰ Puig 2006, 36-8.

⁵¹ Roqué i Pau 2006, 32, fig.3.4. Η βασική αλλαγή του τοπίου έλαβε χώρα τον 16^ο αιώνα, με την κατασκευή της οχύρωσης της *Ciudadela de Rosas* που οδήγησαν στην παρέκκλιση της πορείας της κοίτης των καναλιών. Αυτές οι αλλαγές σκοπό είχαν την ένταξή τους στον οχυρωματικό περίβολο της μεσαιωνικής πόλης με τα νερά τους να οδηγούνται, μέσω των τάφρων του, στη θάλασσα (Puig 2006, 35).

⁵² Vivó 1995, 395.

⁵³ Puig et al. 1996, 128-29· Domínguez 2004, 168· Aquilué 2012, 54.

⁵⁴ Vivó 1995, 397· Aquilué 2012, 55.

⁵⁵ Vivó 1995, 397· Mackay 2004, 125-6· Aquilué 2012, 55-6· Aquilué 2015, 99.

2. Γραπτές πηγές

Η αρχαιότερη πηγή που αναφέρεται στην αποικία του Εμπορίου είναι το έργο *Περίπλους*⁵⁶ του Ψευδοσκύλακος, συγγραφέα και εξερευνητή του 4^{ου} π.Χ. αιώνα⁵⁷. Το κείμενο χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του αιώνα και ο συγγραφέας ξεκινάει την αφήγησή του από τις Ηράκλειες Στήλες. Στη συνέχεια κάνει μια σύντομη περιγραφή των φυλών της ιβηρικής χερσονήσου και σε αυτήν αναφέρει την ελληνική πόλη *Εμπόριον*, αποικία της Μασσαλίας⁵⁸.

Η επόμενη χρονολογικά πηγή ανήκει στον Ψευδοσκύμνο⁵⁹, ο οποίος στο έργο του *Περίοδος*, που τοποθετείται στα τέλη του 2^{ου} π.Χ. αιώνα, περιγράφει αναλυτικότερα τις μεσογειακές ακτές της Ιβηρίας από τον

---

⁵⁶ Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι *Περίπλους τῆς θαλάσσης τῆς οἰκουμένης Εὐρώπης καὶ Ἀσίας καὶ Λιβύης*. Περιγράφονται οι ακτές του Εύξεινου Πόντου, της Μεσογείου και ολοκληρώνεται η αφήγησή του στις ακτές της δυτικής Αφρικής, μετά τις Ηράκλειες Στήλες.

⁵⁷ Αν και υπογράφει το έργο του ως Σκύλαξ ο Καρυανδεύς («Σκύλακος Καρυανδέως περίπλους τῆς θαλάσσης τῆς οἰκουμένης Εὐρώπης καὶ Ἀσίας καὶ Λιβύης καὶ ὅσα καὶ ὅποια ἔθνη ἕκαστα, ἐξῆς καὶ χώραι καὶ λιμένες καὶ ποταμοὶ καὶ ὅσα μήκη τῶν πλῶν, καὶ αἱ νῆσοι αἱ ἑπτὰ αἱ οἰκούμεναι, καθότι ἐκάστη κεῖται τῆς ἡπείρου.»), δεν θα πρέπει να συγχέεται με τον ομόνυμο εξερευνητή του 6^{ου} π.Χ. αιώνα, που αναφέρεται στον Ηρόδοτο (4.44.1: «Τῆς δὲ Ἀσίας τὰ πολλὰ ὑπὸ Δαρείου ἐξευρέθη, ὃς βουλόμενος Ἰνδὸν ποταμόν, ὃς κροκοδείλους δεύτερος οὗτος ποταμῶν πάντων παρέχεται, τοῦτον τὸν ποταμὸν εἰδέναι τῇ ἐς θάλασσαν ἐκδιδού, πέμπει πλοίοισι ἄλλους τε τοῖσι ἐπίστευε τὴν ἀληθείην ἔρεειν καὶ δὴ καὶ Σκύλακα ἄνδρα Καρυανδέα.»), λόγω αναφορών του έργου σε περιοχές που δεν συνάδουν με την εποχή του. Ωστόσο, είναι πιθανό να χρησιμοποίησε ως πηγή και το έργο του Σκύλακος.

⁵⁸ Ψευδοσκύλαξ, *Περίπλους*, 2: «Ιβηρες: Τῆς Εὐρώπης εἰσὶ πρῶτοι Ἰβηρες, Ἰβηρίας ἔθνος, καὶ ποταμὸς Ἰβηρ [καὶ νῆσοι ἐνταῦθα ἔπεισι δύο, αἷς ὄνομα Γάδαιρα. Τούτων ἡ ἑτέρα πόλιν ἔχει ἀπέχουσιν ἡμέρας πλοῦν ἀπὸ Ἡρακλείων στηλῶν.] Εἶτα Ἐμπόριον (πόλιν Ἑλληνίδα ἢ ὄνομα Ἐμπόριον)· εἰσὶ δὲ οὗτοι Μασσαλιωτῶν ἄποικοι. Παράπλους τῆς Ἰβηρίας ἑπτὰ ἡμερῶν καὶ ἑπτὰ νυκτῶν.», 3: «Λίγνες καὶ Ἰβηρες: Ἀπὸ δὲ Ἰβήρων ἔχονται Λίγνες καὶ Ἰβηρες μιγάδες μέχρι ποταμοῦ Ροδανοῦ. Παράπλους Λιγύων ἀπὸ Ἐμπορίου μέχρι Ροδανοῦ ποταμοῦ δύο ἡμερῶν καὶ μιᾶς νυκτός.».

⁵⁹ Το έργο αποδιδόταν στον Σκύμνο τον Χίο μέχρι το 1846 που δημοσιεύτηκε η μελέτη του Meineke στην οποία, συγκρίνοντας τα κείμενά του με αυτό της *Περίοδος*, παρουσιάζει τη διαπίστωση πως αυτά δεν έχουν συγγραφικές ομοιότητες. Εμφανέστερη διαφορά είναι ο έμμετρος λόγος της *Περίοδος* σε αντίθεση με τον πεζό των σωζόμενων αποσπασμάτων του Σκύμνου. Για να τους διαχωρίσει, έδωσε στον άγνωστο γεωγράφο το όνομα *Ψευδοσκύμνος* (Meineke 1846· Bunbury 1879, 70).

Ψευδοσκύλακα. Αναφέρει τις ελληνικές πόλεις Εμπόριο και Ρόδη, τις οποίες αποίκησαν Φωκαείς από τη Μασσαλία⁶⁰. Για τη Ρόδη αναφέρει πως, πριν ακόμη φτάσουν στην περιοχή οι Φωκαείς, είχε ιδρυθεί από Ροδίους την περίοδο που είχαν ισχυρό στόλο. Στο έργο υπάρχει ένα χρονικό κενό ανάμεσα στην περίοδο σύνταξής του και σε αυτήν της περιγραφής των τόπων και των φυλών που αναφέρονται σε αυτό. Θεωρεί την Αντίπολη ως την τελευταία αποικία της Μασσαλίας στα ανατολικά⁶¹ και παραλείπεται η Νίκαια⁶². Αυτά τα στοιχεία, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που έχει πάρει ο συγγραφέας από τα έργα του Έφορου, του Τιμαίου του Ταυρομενίτη και του Ερατοσθένη, οδηγούν στην υπόθεση πως οι περιγραφές του πρέπει να αντιστοιχούν στην εποχή των μέσων περίπου του 3^{ου} π.Χ. αιώνα⁶³.

Γεωγραφικού περιεχομένου πληροφορίες σχετικά με την τοποθεσία του Εμπορίου παρέχονται και από τον Πολύβιο, στην εξιστόρηση των γεγονότων του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου⁶⁴, χωρίς να δίνονται παραπάνω στοιχεία για την αποικία. Αντίστοιχες πληροφορίες λαμβάνονται επίσης από εγκυκλοπαιδικά και γεωγραφικά έργα που χρονολογούνται από τον 1^ο έως και τον 6^ο μ.Χ. αιώνα⁶⁵. Ο Πλίνιος ο

---

⁶⁰ Ψευδοσκύμνος, *Περίοδος*, 201-206: «Ἐπειτα παραθαλάττιοι κάτω/Λίγνες ἔχονται καὶ πόλεις Ἑλληνίδες,/ἃς Μασσαλιῶται Φωκαεῖς ἀπώκισαν/πρώτη μὲν Ἐμπόριον, Ρόδη δὲ δευτέρα/ταύτην δὲ πρὶν ναῶν κρατοῦντες ἔκτισαν/Ρόδιοι.».

⁶¹ Ψευδοσκύμνος, *Περίοδος*, 208-216: «Ροδανὸς ἦν μέγας/ποταμὸς παραρρεῖ, Μασσαλία δ' ἐστ' ἐχομένη/πόλις μεγίστη, Φωκαέων ἀποικία./Ἐν τῇ Λιγυστικῇ δὲ ταύτην ἔκτισαν/πρὸ τῆς ἐν Σαλαμῖνι γενομένης/ἔτεσιν πρότερον, ὧ' φασιν, ἑκατὸν εἴκοσι./Τίμαιος οὕτως ἱστορεῖ δὲ τὴν κτίσιν./Εἶπεν μετὰ τούτην Ταυρόεις καὶ πλησίον/πόλις Ὀλβία **κάντίπολις** αὐτῶν ἐσχάτη.».

⁶² Η ίδρυση της Νίκαιας τοποθετείται μετά το 260 π.Χ. (Domínguez 2004, 160).

⁶³ Marcotte 2000, 171· Pena 2006, 41-2.

⁶⁴ Πολύβιος, *Ιστορία*, 3.39: «ἐπὶ μὲν γὰρ Καρινὴν πόλιν ἀπὸ στηλῶν εἶναι συμβαίνει τρισχιλίους, ὅθεν ἐποιεῖτο τὴν ὁρμὴν Αννίβας τὴν εἰς Ἰταλίαν [τὴν δὲ Καρινὴν πόλιν ἔνιοι Νέαν Καρχηδόνα καλοῦσιν]· ἀπὸ δὲ ταύτης εἰσὶν ἐπὶ μὲν τὸν Ἰβηρα ποταμὸν ἑξακόσιοι στάδιοι πρὸς δισχιλίους, ἀπὸ δὲ τούτου πάλιν εἰς Ἐμπόριον χίλιοι σὺν ἑξακοσίοις, ἀπὸ δ' Ἐμπορίου πόλεως εἰς περὶ ἑξακοσίους, καὶ μὴν ἐντεῦθεν ἐπὶ τὴν τοῦ Ροδανοῦ διάβασιν περὶ χιλίους ἑξακοσίους».

⁶⁵ Στη συνέχεια ακολουθεῖ η σχετική ανάλυση στο έργο του Στράβωνα.

Πρεσβύτερος στο έργο του *Naturalis Historia* αναφέρει το Εμπόριο σαν διπλή εγκατάσταση, στην οποία συνυπάρχουν αυτόχθονες και Έλληνες, απόγονοι των Φωκαέων⁶⁶. Το κείμενό του όμως δημιουργεί προβληματισμούς σχετικά με την αποικία της Ρόδης. Την αναφέρει σαν αποικία των Ροδίων και την τοποθετεί βορειότερα, κοντά στον Ροδανό ποταμό, δίπλα στη Μασσαλία⁶⁷. Μια ερμηνεία ταυτίζει τη Ρόδη του Πλίνιου με τη Ροδανουσία, η οποία σύμφωνα και με τον Ψευδοσκύμνο βρισκόταν δίπλα στον Ροδανό, και την θεωρεί μια από τις πόλεις επιτειχίσματα των Μασσαλιωτών, που αποσκοπούσαν στην προστασία της από τους Ίβηρες⁶⁸. Ωστόσο, η έλλειψη αρχαιολογικών δεδομένων καθιστά δύσκολη την ερμηνεία και την αποσαφήνιση των πηγών⁶⁹.

Στην εγκυκλοπαιδική του συλλογή ο Πλίνιος παραπέμπει, μεταξύ άλλων, στον ισπανικής καταγωγής γεωγράφο του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα, Πομπόνιο Μέλα⁷⁰. Αυτός, στο έργο του *De Chorographia*, σημειώνει πως, στις ακτές που απλώνονται μετά τα Πυρηναία, βρίσκεται ο ποταμός *Ticis* δίπλα στη Ρόδη και ο ποταμός *Clodianus* δίπλα στο Εμπόριο, χωρίς να διευκρινίζει την καταγωγή των κατοίκων ή την προέλευση των προγόνων

---

⁶⁶ Πλίνιος, *Naturalis Historia*, 3.22: «*Emporiae, geminum hoc veterum incolarum et Graecorum, qui Phocaeensium fuere suboles*».

⁶⁷ Πλίνιος, *Naturalis Historia*, 3.32-33: «*Oppida de cetero rara praeiacentibus stagnis: Agatha quondam Massiliensium et regio Volcarum Tectosagum atque ubi Rhoda Rhodiorum fuit, unde dictus multo Galliarum fertilissimus Rhodanus amnis, ex Alpibus se rapiens per Lemannum lacum segnemque deferens Ararim nec minus se ipso torrentes Isaram et Druantiam. Libica appellantur duo eius ora modica, ex his alterum Hispaniense, alterum Metapinum, tertium idemque amplissimum Massalioticum. sunt auctores et Heracleam oppidum in ostio Rhodani fuisse*».

⁶⁸ Ψευδοσκύμνος, *Περίοδος*, 207-209: «207-209: οί Μασσαλίαν κτίσαντες ἔσχον Φωκαεῖς/Ἀγάθην Ροδανουσίαν τε, Ροδανὸς ἦν μέγας/ποταμὸς παραρρεῖ· Στράβων, *Γεωγραφικά*, 4.1.5: «καὶ τὰς πόλεις ἔκτισαν, ἐπιτειχίσματα τὰς μὲν κατὰ τὴν Ἰβηρίαν τοῖς Ἰβηρσιν».

⁶⁹ Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ πρόταση ταύτισης τῆς Ροδανουσίας με τὰ αρχαιολογικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στο χώρο που περιβάλλει το κάστρο Espeyran, στη σύγχρονη πόλη Saint-Gilles-du-Gard τῆς Γαλλίας (Barruol-Py 1978, 96-100), ἡ οποία ὅμως ἀμφισβητεῖται (Domínguez 2004, 160). Ἡ Pena (2006, 47-8) υποστηρίζει πως ἡ Ροδανουσία δὲν υπῆρξε στὴν πραγματικότητα καὶ εἶναι ἀπλῶς μιὰ λογοτεχνικὴ ἐπινόηση, συνδεδεμένη με τὴ λανθασμένη παράδοση τῆς ροδιακῆς ἐξάπλωσης στὴ δύση τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο.

⁷⁰ Πλίνιος, *Naturalis Historia*, Βιβλίο 1.

τους⁷¹. Ο λατίνος ποιητής Σίλιος Ιταλικός, αναφέρεται στο Εμπόριο στο έργο του *Punica*, μνημονεύοντάς το σε δύο σημεία του ποιήματος, στο πρώτο σαν κτίση των Φωκαέων και στο δεύτερο περιγράφει πως κάτω από τα Πυρηναία βρίσκεται το Εμπόριο, παλιά πόλη ελληνικών καταβολών⁷². Μια ακόμη απλή αναφορά στις εν λόγω αποικίες γίνεται από τον Κλαύδιο Πτολεμαίο ο οποίος στο έργο του *Γεωγραφική Ύφήγησις* που συντάχθηκε τον 2^ο μ.Χ. αιώνα, δίνει με μεγάλη ακρίβεια το γεωγραφικό πλάτος και μήκος των περιοχών⁷³.

Συγκεχυμένες πληροφορίες λαμβάνονται από τα Έθνικά του Στέφανου Βυζάντιου, γεωγραφικό λεξικό που χρονολογείται στο μεταίχμιο του 5^{ου} και 6^{ου} μ.Χ. αιώνα⁷⁴. Στο έργο εμφανίζονται τέσσερα λήμματα που σχετίζονται με τις δύο αποικίες. Στο πρώτο μνημονεύεται σαφώς η αποικία του Εμπορίου, η οποία καταχωρήθηκε ως πόλη κέλτικη που ιδρύθηκε από Μασσαλιώτες⁷⁵. Το δεύτερο λήμμα αναφέρεται στην *Ινδική* (*Indica*), ιβηρική πόλη, κοντά στα Πυρηναία όρη⁷⁶. Έχει θεωρηθεί πως μπορεί να ταυτιστεί με την πόλη που συνόρευε με το Εμπόριο, στην

---

⁷¹ Πομπόνιος Μέλα, *De Chorographia*, 2.80: «*At si litora legas, a Cervaria proxima est rupes quae in altum Pyrenaeum extrudit, dein Ticis flumen ad Rhodam, Clodianum ad Emporias*». Ο ποταμός *Ticis* είναι ο σημερινός ποταμός Muga που εκβάλλει στο ίδιο σημείο, ενώ ο *Clodianus* είναι ο σημερινός Fluviá που εκβάλλει έξι χιλιόμετρα βορειότερα (βλ. υποσημ.40). Για τη συζήτηση σχετικά με τα ονόματα των ποταμών και την εξέλιξή τους, βλ. Almagro 1950, 211-12, 215.

⁷² Σίλιος Ιταλικός, *Punica*, 3.369-371: «*dat Carthago uiros, Teucro fundata uetusto, Phocaicae dant Emporiae, dat Tarraco pubem/uitifera et Latio tantum cessura Lyaeo*». 15.176-178: «*Nemoroso vertice celsus/apparet collis, fugiuntque in nubila siluae/Pyrenes, tunc Emporiae veteresque per ortus/Graiorum vulgus tunc hospital Tarraco Baccho./Considunt portu*».

⁷³ Κλαύδιος Πτολεμαίος, *Γεωγραφική Ύφήγησις*, 2.6.20: «*Ενδιγετών παράλιος· Σαμβρόκα ποταμού έκβολαί 18° 30', 42° 10'. Έμπορίαί 18° 45', 42° 20'. Κλωδιανού ποταμού έκβολαί 19°, 42° 30'. Ροδίπολις 19° 30', 42° 30'*» Nobbe 1843, 86· Almagro 1950, 217.

⁷⁴ Το έργο του λεξικογράφου είναι χαμένο και αποσπάσματά του σώθηκαν ως τις μέρες μας από την περίληψη που έκανε σε αυτό ο γραμματικός Ερμόλαος (Σούδα αρ.3048: «*Ερμόλαος, γραμματικός Κωνσταντινουπόλεως· γράψας τήν έπιτομήν τών Έθνικών Στεφάνου γραμματικού προσφωνηθεῖσαν Ίουστινιανῶ τῷ βασιλεῖ*»· Almagro 1950, 217.

⁷⁵ Στέφανος Βυζάντιος, Έθνικά: «*Έμποριον, πόλις κελτική, κτίσμα Μασσαλιωτών. [...] Ο πολίτης Εμπορίτης*» (Meineke 1849, 270).

⁷⁶ Στέφανος Βυζάντιος, Έθνικά: «*Ινδική, πόλις Ίβηρίας πλησίον Πυρήνης. [...] Τò έθνικόν Ινδικήται*» (Meineke 1849, 332).

οποία κατοικούσαν οι Ινδικέτες (Indiketes/Indigetes), τμήμα της αυτόχθονης ιβηρικής φυλής που εκτεινόταν στην περιοχή της βορειοανατολικής χερσονήσου⁷⁷. Ωστόσο, το όνομά της δεν εμφανίζεται σε κάποια άλλη πηγή και το μόνο ασφαλές στοιχείο που παραπέμπει στο όνομά της είναι οι κοπές νομισμάτων με την επιγραφή Untikesken⁷⁸.

Επιστρέφοντας στον προσδιορισμό πόλης κελτική που απέδωσε ο συγγραφέας στο Εμπόριο, το πιο πιθανό είναι να έκανε λάθος συνδέοντάς το με τους Κέλτες, εφόσον είναι γνωστό πως οι αυτόχθονες πληθυσμοί της περιοχής ήταν Ίβηρες, πιο συγκεκριμένα, η φυλή των Ινδικετών⁷⁹. Ωστόσο, η χρονική απόσταση που χωρίζει το κείμενο από την εποχή στην οποία αναφέρεται, θα μπορούσε να δικαιολογήσει τη σύγχυση, καθώς οι δύο πολιτισμοί είχαν σαν σύνορα προς βορράν τα Πυρηναία όρη⁸⁰. Τα δύο τελευταία λήμματα του Λεξικού αφορούν στη Ρόδη. Το ένα την αναφέρει

---

⁷⁷ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τους αυτόχθονες πληθυσμούς και τις σχέσεις τους με τους Έλληνες βλ. Almagro 1950a, 39-71· Pujol Puigvehí 1989· Padró-Sanmartí 1992, 185-93· Maluquer de Motes 2000, 181-95· Martin 2000, 197-99· Aquilué et al. 2007, 18-9, 26-7· Aquilué 2015, 94-5. Για αναφορές στις πηγές βλ. Pujol Puigvehí 1977, 193-211.

⁷⁸ Maluquer de Motes 1969, 43-52. Από την εν λόγω επιγραφή είναι φανερό πως δεν μπορεί να εξαχθεί ασφαλές συμπέρασμα σχετικά με το ακριβές όνομα της πόλης των ιθαγενών, όπως εσφαλμένα παίρνει σαν δεδομένο ο Almagro (1950, 218) υποστηρίζοντας πως έχουν εντοπιστεί και αρχαιολογικά κατάλοιπα που το επιβεβαιώνουν. Μετά και από τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν, από το 1978 έως το 1984, στο σημείο που βρίσκεται σήμερα η περιοχή στάθμευσης του αρχαιολογικού χώρου, δεν εντοπίστηκαν αρχαιολογικά στοιχεία που να επιτρέπουν να επιβεβαιωθεί η ύπαρξη ενός οικιστικού πυρήνα των Ινδικετών (Sanmartí et al. 1983-1984, 110-53· Aquilué et al. 2007, 10-1).

⁷⁹ Στράβων, 3.1.6: «σοφώτατοι δ' ἐξετάζονται τῶν Ἰβήρων οὗτοι καὶ γραμματικῇ χρῶνται καὶ τῆς παλαιᾶς μνήμης ἔχουσι συγγράμματα καὶ ποιήματα καὶ νόμους ἐμμέτρους ἑξακισχιλίων ἐπῶν, ὧς φασί· καὶ οἱ ἄλλοι δ' Ἰβηρες χρῶνται γραμματικῇ, οὐ μίαι δ' ἰδέαι· οὐδὲ γὰρ γλώττη μιᾷ.» Pujol Puigvehí 1977, 202.

⁸⁰ Ο Almagro (1950, 218) συσχετίζει τους δύο πολιτισμούς και δικαιολογεί την αναφορά του Λεξικογράφου, αναφέροντας πως οι Ινδικέτες είχαν δανειστεί πολλά κέλτικα στοιχεία, επηρεασμένοι από τον πολιτισμό των κοιλάδων των τεφροδόχων αγγείων που εισήχθη στην περιοχή της Καταλονίας στα τέλη του 9^{ου} π.Χ. αιώνα και αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Ωστόσο, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πιθανόν υπήρξε κάποιο ιβηρικό κίνημα εναντίον των εισβολέων που ήταν φορείς αυτού του πολιτισμού, το οποίο οδήγησε στη μεγαλύτερη παρουσία των Ιβήρων στη νότια Γαλλία, στις αρχές του 6^{ου} π.Χ. αιώνα, με αποτέλεσμα τις εντονότερες επαφές με τους Έλληνες αποίκους της περιοχής (Bosch Gimpera 1944, 191).

ως πόλη της Ιβηρίας, ενώ το δεύτερο ως πόλη ινδική⁸¹. Παρατηρείται και εδώ δυσκολία στην ερμηνεία των χωρίων με πρωταρχικό πρόβλημα τη διπλή εμφάνιση της, όπως φαίνεται, ίδιας πόλης. Έχει διατυπωθεί η άποψη πως οι δύο αυτές πληροφορίες, η πρώτη σαν πόλη που βρίσκεται στην Ιβηρία και η δεύτερη σαν πόλη ινδική, δηλαδή των Ινδικετών, είναι πιθανό να αναφέρονται μεν στην ίδια πόλη, αλλά σε διαφορετικές χρονικές περιόδους⁸².

Μια κατηγορία πηγών αναφέρονται στο Εμπόριο και τη Ρόδη, συνδέοντάς τες με ιστορικά γεγονότα που σχετίζονται με τον Β' Καρχηδονιακό πόλεμο. Ο Αππιανός στο βιβλίο του με τίτλο *Ιβηρική*, σχολιάζει τη δυσαρέσκεια του ελληνικού πληθυσμού της ιβηρικής χερσονήσου, μετά από τη συνθήκη μεταξύ Ρώμης και Καρχηδόνας το 226 π.Χ., σύμφωνα με την οποία η Καρχηδόνα δεν θα οδηγούσε τον πόλεμο βορειότερα του ποταμού Έβρου. Η Ρώμη με τη σειρά της εγκατέλειπε τα συμφέροντά της στις ελληνικές πόλεις και συμμάχους της που βρίσκονταν νότια του ποταμού⁸³. Εκτός όμως από αυτές, πλήττονταν τα συμφέροντα και των υπόλοιπων Ελλήνων, όπως των κατοίκων του Εμπορίου και της Μασσαλίας, που διατηρούσαν εμπορικές συναλλαγές με τις πόλεις στις μεσογειακές ακτές της ιβηρικής χερσονήσου νότια του Έβρου. Για να διαμαρτυρηθούν στάλθηκε πρεσβεία στη Ρώμη από το Σαγούντο (Saguntum/Sagunto), την οποία ακολούθησαν και άλλοι Έλληνες από την γύρω περιοχή του Εμπορίου⁸⁴. Όταν ο ιστορικός αναφέρεται στους Έλληνες περί τε τὸ καλούμενον **Εμπόριον**, είναι πιθανό

---

⁸¹ Στέφανος Βυζάντιος, *Ἐθνικά*: «**Ρόδη**, πόλις Ἰβηρίας. Τὸ ἐθνικὸν Ροδαῖος [...]· **Ροδόη**, πόλις Ἰνδική. Τὸ ἐθνικὸν Ροδοῖτης [...]» (Meineke 1849, 546).

⁸² Pena 2006, 42.

⁸³ Almagro 1950, 1264-65· Aquilué 2015, 97.

⁸⁴ Αππιανός, *Ρωμαϊκά*, 6.2.7: «Ζακανθαῖοι δέ, ἄποικοι Ζακυνθίων, ἐν μέσῳ τῆς τε Πυρρήνης καὶ τοῦ ποταμοῦ τοῦ Ἰβηροῦ ὄντες, καὶ ὅσοι ἄλλοι Ἕλληνες περί τε τὸ καλούμενον **Εμπόριον** καὶ εἰ πη τῆς Ἰβηρίας ᾤκουν ἀλλαχοῦ, δέισαντες ὑπὲρ σφῶν ἐπρέσβενον ἐς Ρώμην.».

να συμπεριλαμβάνει και τους κατοίκους ελληνικής καταγωγής της αποικίας της Ρόδης⁸⁵.

Μιλώντας πια για τα γεγονότα με την έναρξη του πολέμου, τα κείμενα του Πολύβιου και του Τίτου Λίβιου πληροφορούν πως η είσοδος των Ρωμαίων στην ιβηρική χερσόνησο έγινε μέσω της πόλης του Εμπορίου, στην οποία και στρατοπέδευσαν. Το 218 π.Χ. ο στρατηγός Γνάιος Κορνήλιος Σκιπίων οδήγησε το στρατό του ύπατου και αδελφού του, Πόπλιου Κορνήλιου Σκιπίωνα, στην Ιβηρία⁸⁶. Αφού ο στρατός διέσχισε τον Ροδανό ποταμό και πέρασε τα Πυρηναία, έφτασε και εγκαταστάθηκε στο Εμπόριο⁸⁷.

Μετά το θάνατο των αδερφών Σκιπιώνων το 211 π.Χ., στάλθηκαν από τη Ρώμη ενισχύσεις στο μέτωπο της Ισπανίας υπό τη διοίκηση του ύπατου Γάιου Κλαύδιου Νέρωνα⁸⁸. Τα στρατεύματα αποβιβάστηκαν με πλοία στην Ταρραγόνα και ένα χρόνο αργότερα, το 210 π.Χ., ακολούθησε ο Σκιπίων ο Αφρικάνος, γιος και ανιψιός των Πόπλιου και Γνάιου, ο οποίος είχε εκλεγεί ανθύπατος με αρμοδιότητα τη διοίκηση της περιοχής

---

⁸⁵ Ωστόσο, η μοναδική πηγή που αναφέρεται στη Ρόδη είναι ο Τίτος Λίβιος και αφορά στην περίοδο της πόλης 30 χρόνια μετά την εν λόγω συνθήκη. Από το απόσπασμα δημιουργούνται αρκετά ερωτήματα σχετικά με τη στάση που κράτησε η πόλη στον Β' Καρχηδονιακό πόλεμο.

⁸⁶ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις κινήσεις των Ρωμαίων σε αυτήν την φάση του πολέμου βλ. Almagro 1950, 175-79· Mackay 2004, 95-8· Aquilué 2015, 98.

⁸⁷ Πολύβιος, *Ιστορίαι*, 3.76: «Κατὰ δὲ τοὺς αὐτοὺς καιροὺς Γνάιος Κορνήλιος ὁ καταλειφθεὶς ὑπὸ τᾶδελφου Πόπλιου στρατηγὸς ἐπὶ τῆς ναυτικῆς δυνάμεως, καθάπερ ἐπάνω προεῖπον, ἀναχθεὶς ἀπὸ τῶν τοῦ Ροδανοῦ στομάτων παντὶ τῷ στόλῳ προσέσχε τῆς Ἰβηρίας πρὸς τοὺς κατὰ τὸ καλούμενον **Ἐμπόριον** τόπους.» Τίτος Λίβιος, *Ab Urbe Condita*, 21.60.1-3: «*Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius Scipio in Hispaniam cum classe et exercitu missus, cum ab ostio Rhodani profectus Pyrenaeosque montes circumvectus **Emporias** appulisset classem, exposito ibi exercitu orsus a Laetanis omnem oram usque ad Hiberum flumen partim renovandis societatibus partim novis instituendis Romanae dicionis fecit.*»

⁸⁸ Τίτος Λίβιος, *Ab Urbe Condita*, 21.60.10: «*Ad eas copias quas ex uetere exercitu Hispania habebat, quaeque a Puteolis cum C. Nerone traiectae erant, decem milia militum et mille equites adduntur, et M. Iunius Silanus propraetor adiutor ad res gerendas datus est.*»

της Ισπανίας⁸⁹. Έφτασε στην περιοχή επίσης με πλοία και ο στρατός αυτή τη φορά αποβιβάστηκε στο Εμπόριο⁹⁰.

Μετά τη λήξη του Β' Καρχηδονιακού πολέμου και τη νίκη των Ρωμαίων, έπρεπε να σταλούν εκ νέου στρατεύματα στην περιοχή της Ισπανίας για να μπορέσει να διατηρηθεί η κυριαρχία στην περιοχή.⁹¹ Την ευθύνη του στρατού ανέλαβε ο ύπατος Μάρκος Πόρκιος Κάτων και αφού έφτασαν στην Ισπανία, στρατοπέδευσαν στο Εμπόριο⁹². Ο Τίτος Λίβιος αναφέρει πως ο Κάτων, στην πορεία του προς τη σύμμαχη ελληνική πόλη και πριν φτάσει σε αυτήν, πέρασε πρώτα από τη Ρόδη και εκδίωξε τη φρουρά των εξεγερμένων Ιβήρων που βρισκόταν στο οχυρό⁹³. Η πληροφορία αυτή καθιστά σαφές το γεγονός ότι η αποικία της Ρόδης, ή ό,τι είχε μείνει από αυτήν, δεν στάθηκε στο πλευρό των Ρωμαίων, αλλά πήγε με το μέρος των ιθαγενών πληθυσμών⁹⁴.

---

⁸⁹ Almagro 1950, 179.

⁹⁰ Τίτος Λίβιος, *Ab Urbe Condita*, 21.60.11: «*Ita cum triginta nauium classe -omnes autem quinqueremes erant- Ostiis Tiberinis profectus praeter oram Tusci maris, Alpesque et Gallicum sinum et deinde Pyrenaei circumuectus promuntorium, Emporiis urbe Graeca -oriundi et ipsi a Phocaea sunt- copias exposuit*».

⁹¹ Η ανάγκη αυτή προέκυψε λόγω των εξεγέρσεων των ισπανικών φυλών, μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Ισπανίας και τη δημιουργία των επαρχιών της Άπω (Hispania Ulterior) και της Εγγύς Ισπανίας (Hispania Citerior) το 197 π.Χ., ενάντια στη δημοσιονομική πολιτική που επέβαλε η Ρώμη στην περιοχή (Mackay 2004, 125-6· Aquilué 2015, 99).

⁹² Αππιανός, *Ρωμαϊκά*, 6.8.40: «ὡς δὲ κατέπλευσε τῆς Ἰβηρίας ἐς τὸ καλούμενον Ἐμπόριον ὁ Κάτων, οἱ μὲν πολέμιοι πάντοθεν ἐπ' αὐτὸν ἐς τετρακισμυρίους ἀγηγέρατο, ὁ δ' ἐπὶ μὲν τὴν στρατιὰν ἐγύμναζεν, ὡς δ' ἔμελλε συνενεχθῆσθαι μάχῃ [...]».

⁹³ Τίτος Λίβιος, *Ab Urbe Condita*, 34.8.6-7: «*Praeteruecti Ligustinos montes sinumque Gallicum ad diem quam dixerat conuenerunt. Inde Rhodam uentum et praesidium Hispanorum quod in castello erat ui deiectum. Ab Rhoda secundo uento Emporias peruentum: ibi copiae omnes praeter socios nauales in terram expositae*».

⁹⁴ Ενώ από τις πηγές είναι ξεκάθαρη η στάση που κράτησε το Εμπόριο κατά τη διάρκεια του Β' Καρχηδονιακού πολέμου και εξής, για τη Ρόδη δεν υπάρχουν παραπάνω στοιχεία. Η αναφορά του Αππιανού (βλ. υποσημ.84) σχετικά με την πρεσβεία που στάλθηκε στη Ρώμη μετά το 226 π.Χ. δεν βοηθάει να αποσαφηνιστούν τα γεγονότα. Η παρουσία κατοίκων ελληνικής καταγωγής δεν μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη την περίοδο που ο Κάτων φτάνει στην πόλη, από τη στιγμή που ο Τίτος Λίβιος σημειώνει την ύπαρξη μόνο μιας ισπανικής-ιβηρικής φρουράς.

Στη συνέχεια, ο λατίνος ιστορικός παρέχει την πιο αναλυτική περιγραφή που σώζεται μέχρι σήμερα όσον αφορά στη δομή της πόλης του Εμπορίου, στη σύνθεσή της καθώς και στις σχέσεις της με τον ντόπιο πληθυσμό. Αναφέρει πως η αποικία αποτελούνταν από δύο πυρήνες, διαχωρισμένους από ένα τείχος. Ο πρώτος, αυτός των Ελλήνων με καταγωγή από τη Φώκαια όπως οι Μασσαλιώτες, ήταν μικρότερος, έφτανε μέχρι τη θάλασσα και ο οχυρωματικός του περίβολος είχε μήκος περίπου 600 μέτρα (εικ.9). Ο δεύτερος, της ιβηρικής φυλής των Ινδηκετών, ήταν πιο απομακρυσμένος από την ακτή και διέθετε πολύ μεγαλύτερο τείχος, μήκους περίπου 4,5 χιλιομέτρων.

Μετά τη νίκη του Καίσαρα επί του Πομπήιου, εγκαταστάθηκαν στην περιοχή Ρωμαίοι άποικοι και την περίοδο που γράφει ο Τίτος Λίβιος, αυτόχθονες και Έλληνες απέκτησαν τη ρωμαϊκή υπηκοότητα με αποτέλεσμα τα ενοποιηθούν οι τρεις φυλές, συγκροτώντας πλέον ένα ενιαίο σώμα. Η πόλη ήταν εκτεθειμένη αφενός μεν στις θαλάσσιες επιδρομές, αφετέρου δε στις επιθέσεις των ντόπιων σκληρών και πολεμόχαρων φυλών και ο συγγραφέας θεωρεί αξιοθαύμαστο το πώς οι κάτοικοι μπορούσαν να ζουν με ασφάλεια.

Το τμήμα της οχύρωσης που έβλεπε προς την πεδιάδα ήταν ιδιαίτερος ενισχυμένο (εικ.12), διέθετε μόνο μία πύλη, στην οποία υπήρχε μονίμως ένας φρουρός (*magistratibus*) που δεν μπορούσε να εγκαταλείψει τη θέση του ούτε ένα λεπτό και τις νύχτες το ένα τρίτο των πολιτών φυλούσε σκοπιά πάνω στα τείχη. Δεν επιτρεπόταν στους ντόπιους η είσοδος στην πόλη και οι κάτοικοί της έβγαιναν έξω με μεγάλη προσοχή. Αντίθετα, η έξοδος από την πλευρά της θάλασσας ήταν ελεύθερη. Όταν έπρεπε να βγουν, κυρίως λόγω των εμπορικών δραστηριοτήτων που διατηρούσαν με τους αυτόχθονες, το έκαναν μαζικά και ήταν πάντα αυτοί που θα φρουρούσαν τα τείχη την επόμενη νύχτα. Οι εμπορικές

συναλλαγές βασιζόνταν στα προϊόντα που εισήγαγαν οι Έλληνες από τη θάλασσα και στα αγροτικά προϊόντα που εξήγαγαν τα ιβηρικά φύλα, τα οποία δεν κατείχαν την τέχνη της ναυσιπλοΐας⁹⁵. Για επιπλέον ασφάλεια, το Εμπόριο τάχθηκε στο πλευρό της Ρώμης και παρόλο που δεν ήταν τόσο ισχυρό όσο η Μασσαλία, ήταν το ίδιο πιστοί με αυτούς στη συμμαχία. Για αυτόν τον λόγο δέχτηκαν τον ύπατο και τα στρατεύματά του με μεγάλο ζήλο και ευχαρίστηση. Ο Κάτων έμεινε στο Εμπόριο όσο ήταν απαραίτητο για να μάθει τις θέσεις στις οποίες βρίσκονταν οι εχθρικές δυνάμεις και ποιές ήταν οι δυνάμεις τους. Εν τω μεταξύ, για να εκμεταλλευτεί αυτές τις ημέρες που ο στρατός βρισκόταν σε αδράνεια, οργάνωσε στρατιωτικές ασκήσεις⁹⁶.

Οι περιγραφές του Τίτου Λίβιου δίνουν την εντύπωση μιας πόλης, η οποία ζούσε συνεχώς υπό τον φόβο της επίθεσης, αναγκασμένη να

---

⁹⁵ Αυτός ήταν προφανώς και ο λόγος για τον οποίο η είσοδος από τη θάλασσα δεν έχρηζε ανάγκης φύλαξης.

⁹⁶ Τίτος Λίβιος, *Ab Urbe Condita*, 34.9: «*Iam tunc Emporiae duo oppida erant muro diuisa. Unum Graeci habebant, a Phocaea, unde et Massilienses, oriundi, alterum Hispani; sed Graecum oppidum in mare expositum totum orbem muri minus quadringentos passus patentem habebat, Hispanis retractior a mari trium milium passuum in circuitu murus erat. Tertium genus Romani coloni ab diuo Caesare post deuictos Pompei liberos adiecti. Nunc in corpus unum confusi omnes Hispanis prius, postremo et Graecis in ciuitatem Romanam adscitis. Miraretur qui tum cerneret, aperto mari ab altera parte, ab altera Hispanis tam fera et bellicosa gente obiectis, quae res eos tutaretur. Disciplina erat custos infirmitatis, quam inter ualidiores optime timor continet. Partem muri uersam in agros egregie munitam habebant, una tantum in eam regionem porta imposita, cuius adsiduus custos semper aliquis ex magistratibus erat. Nocte pars tertia ciuium in muris excubabat; neque moris causa tantum aut legis sed quanta si hostis ad portas esset et seruabant uigilias et circumibant cura. Hispanum neminem in urbem recipiebant: ne ipsi quidem temere urbe excedebant. Ad mare patebat omnibus exitus. Porta ad Hispanorum oppidum uersa nunquam nisi frequentes, pars tertia fere cuius proxima nocte uigiliae in muris fuerant, egrediebantur. Causa exeundi haec erat: commercio eorum Hispani imprudentes maris gaudebant mercarique et ipsi ea quae externa nauibus inueherentur et agrorum exigere fructus uolebant. Huius mutui usus desiderium ut Hispana urbs Graecis pateret faciebat. Erant etiam eo tutiores quod sub umbra Romanae amicitiae latebant, quam sicut minoribus uiribus quam Massilienses pari colebant fide. Tum quoque consulem exercitumque comiter ac benigne acceperunt. Paucos ibi moratus dies Cato, dum exploraret ubi et quantae hostium copiae essent, ut ne mora quidem segnis esset, omne id tempus exercendis militibus consumpsit».*

βρίσκεται διαρκώς σε επαγρύπνηση⁹⁷. Ο οχυρωματικός περίβολος του 2^{ου} π.Χ. αιώνα που έχει ανασκαφεί, επιβεβαιώνει τις πληροφορίες που παρέχονται από τον ιστορικό. Ωστόσο, δεν είναι σαφές αν καθόλη τη διάρκεια ζωής της αποικίας οι σχέσεις της με τους αυτόχθονες ήταν το ίδιο τεταμένες όσο την περίοδο του Β' Καρχηδονιακού πολέμου και εξής, που τάχθηκαν ξεκάθαρα στο πλευρό των Ρωμαίων.

Ακόμη μια πηγή που δίνει σχετικά λεπτομερείς πληροφορίες για την περιοχή είναι το έργο του Στράβωνα, που αντικατοπτρίζει την εικόνα της ιβηρικής χερσονήσου στα χρόνια του Αυγούστου⁹⁸. Ο γεωγράφος από την Αμάσεια του Πόντου, προσδιορίζει τη γεωγραφική του θέση και αναφέρεται στο Εμπόριο σαν κτίσμα των Μασσαλιωτών. Το τοποθετεί στα όρια της Ιβηρίας με την Κελτική, περιοχή την οποία χαρακτηρίζει καλή και εύλιμενο. Εκεί επίσης, όπως πληροφορεί, βρίσκεται η πολίχνη της Ρόδης, κτίσμα Εμποριτών, την οποία λένε ότι ίδρυσαν παλαιότερα οι Ρόδιοι. Ο Στράβων είναι ο μόνος που δίνει στοιχεία για λατρείες των πόλεων αυτών, της Εφεσσίας Αρτέμιδος συγκεκριμένα, που σχετίζεται με την αντίστοιχη λατρεία στην Μασσαλία⁹⁹.

Αναφέρει επίσης πως οι Εμπορίτες είχαν εγκατασταθεί αρχικά σε ένα μικρό νησί¹⁰⁰ κοντά στην ακτή και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στη στεριά, χωρίς όμως να εγκαταλείψουν την αρχική εγκατάσταση, την οποία ονόμαζαν παλαιά πόλις. Αυτή η διπλή πόλη -δίπολις- διέθετε

---

⁹⁷ Ο Almagro (1950, 189) θεωρεί πως η ζωή των κατοίκων στην πόλη πλησιάζει περισσότερο αυτή σε ένα εβραϊκό μεσαιωνικό γκέτο παρά μιας ελεύθερης ελληνικής πόλης-κράτους της εποχής.

⁹⁸ Alonso-Núñez 1992, 95.

⁹⁹ Στράβων, Γεωγραφικά, 3.4.8: «Καὶ ἡ σύμπασα δ' ἀπὸ στηλῶν σπανίζεται λιμέσι μέχρι δεῦρο, ἐντεῦθεν δ' ἤδη τὰ ἐξῆς εὐλίμενα καὶ χώρα ἀγαθὴ τῶν τε Λεητανῶν καὶ Λαρτολαιοτῶν καὶ ἄλλων τοιούτων μέχρι **Ἐμπορίου**. αὐτὸ δ' ἐστὶ Μασσαλιωτῶν κτίσμα, ὅσον τετταράκοντα διέχον τῆς Πυρήνης σταδίου καὶ τῶν μεθορίων τῆς Ἰβηρίας πρὸς τὴν Κελτικὴν· καὶ αὕτη δ' ἐστὶ πᾶσα ἀγαθὴ καὶ εὐλίμενος. ἐνταῦθα δ' ἔστι καὶ ἡ **Ρόδη** πολίχνη, **Ἐμποριτῶν** κτίσμα, τινὲς δὲ Ροδίων φασί· κἀνταῦθα δὲ καὶ ἐν τῷ **Ἐμπορίῳ** τὴν Ἀρτεμιν τὴν Ἐφεσίαν τιμῶσιν· ἐροῦμεν δὲ τὴν αἰτίαν ἐν τοῖς περὶ Μασσαλίαν.».

¹⁰⁰ Βλ. υποσημ.41.

οχύρωση, η οποία συμπεριλάμβανε και μέρος της φυλής των Ινδικετών που κατοικούσαν στην περιοχή. Οι Ινδικέτες είχαν τη δική τους διοίκηση, όμως επιθυμούσαν για την ασφάλειά τους να έχουν κοινό περίβολο με τους Έλληνες. Με το πέρασμα του χρόνου, το πολίτευμα τον δύο φυλών ενοποιήθηκε και αποτελούταν από μικτή νομοθεσία, ελληνική και βαρβαρική¹⁰¹. Στη συνέχεια, γίνεται λόγος για έναν ποταμό χωρίς να αναφέρεται το όνομά του, ο οποίος πηγάζει από τα Πυρηναία και εκβάλλει στο σημείο που δημιουργήθηκε το λιμάνι του Εμπορίου. Επίσης, παρουσιάζονται οι Εμπορίτες ως ικανοί στην επεξεργασία του λιναριού και κάτοχοι τμήματος γης -*χώραν δὲ τὴν μεσόγαιαν*- η οποία εν μέρει είναι γόνιμη και εν μέρει είναι σπαρμένη με σχοίνα¹⁰².

Σε αντίθεση με το Εμπόριο, οι πληροφορίες σχετικά με τη Ρόδη είναι πολύ λιγότερες. Η φήμη της ροδιακής προέλευσής της επαναλαμβάνεται σε ακόμη ένα σημείο στο έργο του Στράβωνα. Στο δεύτερο απόσπασμα γίνεται λόγος για τη ναυτική ικανότητα των Ροδίων, οι οποίοι, παλαιότερα ακόμη και από την έναρξη των ολυμπιακών αγώνων, ταξίδεψαν μέχρι την Ιβηρία και ίδρυσαν εκεί τη Ρόδο, που αργότερα καταλήφθηκε από τους Μασσαλιώτες¹⁰³. Ωστόσο, μια σύνδεση με το νησί της Ρόδου δεν έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά και θα πρέπει να

---

¹⁰¹ Στράβων, *Γεωγραφικά*, 3.4.8: «ὥκουν δ' οἱ **Ἐμπορίται** πρότερον νησίον τι προκείμενον, ὃ νῦν καλεῖται παλαιὰ πόλις, νῦν δ' οἰκοῦσιν ἐν τῇ ἡπείρῳ. δίπολις δ' ἐστὶ τείχει διωρισμένη, πρότερον τῶν Ἰνδικητῶν τινας προσοίκους ἔχουσα, οἱ καίπερ ἰδία πολιτευόμενοι κοινὸν ὁμῶς περίβολον ἔχειν ἐβούλοντο πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἀσφαλείας χάριν, τῷ χρόνῳ δ' εἰς ταῦτ' οὗ πολίτευμα συνῆλθον μικτόν τι ἐκ τε βαρβάρων καὶ Ἑλληνικῶν νομίμων, ὅπερ καὶ ἐπ' ἄλλων πολλῶν συνέβη.».

¹⁰² Στράβων, *Γεωγραφικά*, 3.4.9: «Ρεῖ δὲ καὶ ποταμὸς πλησίον, ἐκ τῆς Πυρήνης ἔχων τὰς ἀρχάς, ἥ δὲ ἐκβολὴ λιμὴν ἐστὶ τοῖς **Ἐμπορίταις**. Λινοουργοὶ δὲ ἱκανῶς οἱ **Ἐμπορίται**· *χώραν δὲ τὴν μεσόγαιαν* ἔχουσι τὴν μὲν ἀγαθὴν τὴν δὲ σπαρτοφόρον τῆς ἀχρηστοτέρας καὶ ἐλείας σχοίνου, καλοῦσι δὲ *Ἰουγκάριον πεδίον*».

¹⁰³ Στράβων, *Γεωγραφικά*, 14.2.10: «Ἱστοροῦσι δὲ καὶ ταῦτα περὶ τῶν Ροδίων, ὅτι οὐ μόνον ἀφ' οὗ χρόνου συνώκισαν τὴν νῦν πόλιν εὐτύχουν κατὰ θάλατταν, ἀλλὰ καὶ πρὸ τῆς Ὀλυμπικῆς θέσεως συχνοῖς ἔτεσιν ἔπλεον πόρρω τῆς οἰκείας ἐπὶ σωτηρίαί τῶν ἀνθρώπων· ἀφ' οὗ καὶ μέχρι Ἰβηρίας ἔπλευσαν, κάκεῖ μὲν τὴν **Ρόδην** ἔκτισαν ἣν ὕστερον Μασσαλιῶται κατέσχον».

εξεταστεί υπό το πρίσμα της ανάγκης δημιουργίας μιας παράδοσης όσον αφορά στο παρελθόν και την καταγωγή των κατοίκων της Ρόδης¹⁰⁴.

Η τελευταία πηγή που πρέπει να σχολιαστεί είναι το έργο *Ora maritima* του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα του λατίνου ποιητή Αβιηνού. Στο έμμετρο ποίημα γίνεται περιγραφή της ιβηρικής χερσονήσου πριν την κατάκτηση των Ρωμαίων και άξιο περιέργειας είναι η παράλειψη του Εμπορίου και της Ρόδης σε αυτό. Έχει διατυπωθεί η άποψη πως στο έργο του Αβιηνού μπορεί φαινομενικά να μην εμφανίζεται το Εμπόριο, υπονοείται όμως η ύπαρξή του. Σε ένα απόσπασμα του ποιήματος αναφέρεται μια πλούσια πόλη κοντά στα Πυρηναία, στην οποία πήγαιναν συχνά οι Μασσαλιώτες για εμπορικές δραστηριότητες¹⁰⁵. Σύμφωνα με αυτήν την ερμηνεία, η πόλη δεν είναι άλλη από το Εμπόριο την περίοδο αμέσως μετά την ίδρυσή του¹⁰⁶. Στις πηγές του Αβιηνού συμπεριλαμβάνονται έργα, χαμένα σήμερα, που φτάνουν μέχρι το πρώτο μισό του 6^{ου} π.Χ. αιώνα¹⁰⁷.

Είναι πιθανό η απουσία αναφοράς των αποικιών να οφείλεται σε κάποια από τις πηγές της αρχαϊκής περιόδου, που μπορεί να συντάχθηκαν πριν την ίδρυση του Εμπορίου, στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} π.Χ. αιώνα¹⁰⁸. Έχει διατυπωθεί η άποψη πως η παράλειψη σχετίζεται με την πρόθεση του ποιητή να προσδώσει στο έργο του την αίσθηση παλιού κειμένου, που τοποθετείται πριν την ίδρυση των δύο πόλεων¹⁰⁹. Η απουσία του Εμπορίου και της Ρόδης από το έργο μπορεί να είναι δυσερμήνευτη,

---

¹⁰⁴ Domínguez 1990, 13-25· Domínguez 2004, 168.

¹⁰⁵ Αβιηνός, *Ora maritima*, 551-554: «In Sordiceni caespitis confinio/quondam Pyrene civitas ditis laris/stetisse fertur hicque Massiliae incolae/negotiorum saepe versabant vices.».

¹⁰⁶ Θα μπορούσε η επινόηση αυτής της πόλης από τον Αβιηνό να έχει τη ρίζα της στην υπαρκτή αποικία του Εμπορίου, σίγουρα όμως τα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυσή της δεν θα διέθετε τον πλούτο που αναφέρει ο ποιητής (Pena 2006, 43).

¹⁰⁷ Αναλυτικότερα σχετικά με τις πηγές του Αβιηνού, βλ. Almagro 1950, 146-150.

¹⁰⁸ Bosch Gimpera 1944, 190-91· Aquilué et al. 2007, 16-8.

¹⁰⁹ Η αναφορά της Βαρκελώνης και της Ταρραγόνας (Αβιηνός, *Ora maritima*, 513-514: «inde Tarraco oppidum/et Barcilonum amoena sedes ditium.»), πόλεις που ιδρύθηκαν αργότερα από το Εμπόριο και τη Ρόδη, καθιστά ανεπαρκές αυτό το επιχείρημα (Almagro 1950, 151).

ωστόσο, το γεγονός ότι πρόκειται για ποιήμα και όχι για ιστορικό κείμενο φαίνεται πως έδωσε την ελευθερία στον δημιουργό του να διαχειριστεί τις πηγές και τις πληροφορίες όπως τον εξυπηρετούσαν σε κάθε περίπτωση.

3. Χρονολογικές φάσεις – Αρχιτεκτονική δομή – Οχύρωση

3.1 Εμπόριο

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η αποικία του Εμπορίου αποτελούταν από δύο οικιστικούς πυρήνες, την Παλαιάπολη και τη Νεάπολη¹¹⁰ (εικ.42). Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από την περίοδο της ίδρυσης της πρώτης εγκατάστασης έως και τον 3^ο π.Χ. αιώνα είναι πολύ αποσπασματικά, λόγω των μετέπειτα φάσεων κατοίκησης. Στην περίπτωση της Νεάπολης, αυτά καλύφθηκαν από την αναδιοργάνωση της πόλης που έλαβε χώρα τον 2^ο και 1^ο π.Χ. αιώνα¹¹¹, ενώ στην Παλαιάπολη, λόγω της σχεδόν συνεχούς κατοίκησης μέχρι τις μέρες μας, τα εξαιρετικά αποσπασματικά κατάλοιπα που έχουν διατηρηθεί δεν είναι ορατά, αλλά καλύπτονται από τα οικοδομήματα του οικισμού του Sant Martí d'Empúries/San Martín de Ampurias¹¹² (εικ.43).

3.1.1 Παλαιάπολη

Η άφιξη των πρώτων Ελλήνων αποίκων υπολογίζεται πως πραγματοποιήθηκε την αρχαϊκή περίοδο, μετά το 580 π.Χ.¹¹³, και όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα, αυτοί ήρθαν σε επαφή με μια

---

¹¹⁰ Στη σύγχρονη βιβλιογραφία έχουν επικρατήσει οι όροι *Palaiápolis* και *Neápolis*.

¹¹¹ Η εικόνα αυτών των αιώνων είναι αυτή που βλέπει ο επισκέπτης του αρχαιολογικού χώρου του Εμπορίου (Aquilué et al. 2007, 8-9).

¹¹² Η πλειοψηφία των ευρημάτων που αφορούν στην υπό εξέταση περίοδο εντοπίστηκαν κυρίως από τις ανασκαφικές εργασίες που έλαβαν χώρα στην κεντρική πλατεία του οικισμού, τα έτη 1994 και 1995, συμπληρώνοντας παλαιότερες τομές που πραγματοποιήθηκαν το 1964, το 1978 και το 1982 (Castanyer et al. 1999, 217).

¹¹³ Domínguez 2012, 27. Όπως αναλύθηκε παραπάνω, οι πηγές αναφέρουν δύο εκδοχές σχετικά με την ταυτότητα των ιδρυτών του Εμπορίου, των Μασσαλιωτών και των Φωκαέων. Λαμβάνοντας υπόψιν τη χρονολογία ίδρυσης της Μασσαλίας, που τοποθετείται γύρω στο 600 π.Χ., το πιο πιθανό είναι ακόμα να μην υπήρχε σαφής διάκριση μεταξύ Φωκαέων και Μασσαλιωτών. Για τον λόγο αυτόν, δεν υπάρχει ανάγκη αναζήτησης της ταυτότητας των ιδρυτών της αποικίας, καθώς δεν υφίσταται ουσιαστική διαφορά ανάμεσα σε αυτές τις δύο.

εγκατάσταση αυτοχθόνων στην περιοχή¹¹⁴. Η περίοδος που ακολουθεί χαρακτηρίζεται από λιγοστά αρχαιολογικά δεδομένα, στα οποία κυριαρχεί η μη τροχήλατη κεραμική, παρατηρείται όμως σημαντική αύξηση στα εισαγόμενα αγγεία ελληνικής και ετρουσκικής προέλευσης, που χρονολογούν την εν λόγω φάση από το 580 π.Χ. έως το 560 π.Χ. περίπου¹¹⁵. Σαφή οικιστικά κατάλοιπα δεν έχουν εντοπιστεί και τα ελάχιστα ευρήματα σταθερών κατασκευών πιθανόν να ανήκουν στην προγενέστερη εγκατάσταση των αυτοχθόνων, ωστόσο, μέσω της κεραμικής γίνεται κατανοητή η διαφοροποίηση από την προηγούμενη περίοδο και επιβεβαιώνεται η εντατικοποίηση των εμπορικών σχέσεων με τη Μασσαλία, στοιχείο καθοριστικό όσον αφορά στην εξέλιξη της περιοχής¹¹⁶.

Από αποσπασματικές σταθερές κατασκευές της επόμενης περιόδου διαπιστώνονται αλλαγές στη διάταξη του χώρου, με πιο στέρεες δομές. Εντοπίστηκαν ορθογώνιοι χώροι οι οποίοι οριοθετούνται από κρηπίδωμα ελαφρώς επεξεργασμένων λίθων, συνδεδεμένων μεταξύ τους με πηλό¹¹⁷. Ο υπόλοιπος τοίχος ήταν κατασκευασμένος από ωμόπλινθους¹¹⁸ **(εικ44-45)**. Αυτές οι ανακατατάξεις φαίνεται πως σχετίζονται περισσότερο με την παρουσία των Ελλήνων αποίκων από ότι με αντίστοιχους μετασχηματισμούς των αυτόχθονων κοινωνιών, που είχαν ήδη λάβει

---

¹¹⁴ Aquilué et al. 2006, 178-80. Τα ίχνη της τελευταίας φάση κατοίκησης από ντόπιους πληθυσμούς χρονολογούνται από το τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} π.Χ. αιώνα έως το 580 π.Χ. περίπου (Castanyer et al. 1999a, 142-49). Η κεραμική αυτής της φάσης χαρακτηρίζεται στην πλειοψηφία της από αγγεία κατασκευασμένα χωρίς τη χρήση του τροχού, σε ποσοστό που αγγίζει το 90%, με ελάχιστα αγγεία ελληνικής προέλευσης (Castanyer et al. 1999a, 149-76).

¹¹⁵ Στις ομάδες κεραμικής αυτής της περιόδου εκπροσωπούνται ικανοποιητικά αγγεία από εργαστήρια της Μασσαλίας (Aquilué 1999b, 481-2· Aquilué et al. 2006, 180-81).

¹¹⁶ Castanyer et al. 1999, 218-21, 282-83.

¹¹⁷ Castanyer et al. 1999, 221, fig.214-219· Aquilué et al. 2002, 309· Aquilué et al. 2007, 18· Santos et al. 2013, 106.

¹¹⁸ Είναι η πρώτη φορά που βεβαιώνεται η χρήση ωμοπλίνθων στην περιοχή της Παλαιάπολης (Castanyer et al. 1999, 283).

χώρα σε πυρήνες ντόπιων πληθυσμών της νότιας Καταλονίας και της κοιλάδας του Έβρου¹¹⁹.

Οι εισαγωγές της ελληνικής κεραμικής αυξάνονται ακόμη περισσότερο, με αγγεία τα οποία στην πλειοψηφία τους προέρχονται από τις ακτές της Ιωνίας και των νησιών του βορείου Αιγαίου. Εμφανίζονται επίσης τα πρώτα κορινθιακά αγγεία στην περιοχή, τα οποία βοηθούν στη χρονολόγηση της οικιστικής φάσης που τοποθετείται από το 560 έως το 540 π.Χ. περίπου¹²⁰. Αυτήν την περίοδο μειώνεται χαρακτηριστικά η μη τροχήλατη κεραμική, υιοθετείται η χρήση του κεραμικού τροχού από τους αυτόχθονες και εμφανίζονται τα πρώτα ιβηρικά αγγεία¹²¹ **(εικ.46-48)**. Σημαντικό στοιχείο είναι και η ταυτοποίηση μιας τοπικής παραγωγής αγγείων, ιωνικής τεχνοτροπίας, η οποία αποκαλείται μονόχρωμη γκρι κεραμική ή κεραμική της καταλανικής ακτής (*cerámica gris monocroma* ή *gris de la costa catalana*) και συνδέεται με την παρουσία των Ελλήνων και την εδραίωση της εγκατάστασής τους πια στις βόρειες ακτές της ιβηρικής χερσονήσου¹²².

---

¹¹⁹ Αντίστοιχες αναδιατάξεις είχαν πραγματοποιηθεί σε περιοχές της νότιας Γαλλίας, οι οποίες είχαν άμεση επαφή με το ελληνικό εμπόριο. (Castanyer et al. 1999, 283· Aquilué et al. 2002, 323-24).

¹²⁰ Castanyer et al. 1999, 218, 249-258, 285.

¹²¹ Αυτά τα αγγεία ανήκουν στην πρώιμη ιβηρική περίοδο, που χρονολογείται από το 550 π.Χ. έως το 450 π.Χ. και χαρακτηρίζεται από τις πρώτες ορθογώνιες οικιακές κατασκευές και τη χρήση του κεραμικού τροχού (Aquilué 1999b, 482· Vives-Ferrándiz Sánchez 2006, 235-37).

¹²² Η κεραμική αυτή χαρακτηρίζεται από τον φαιόχρωμο πηλό και αποτελείται από επιτραπέζια αγγεία καθημερινής χρήσης. Παρόμοιοι τύποι έχουν εντοπιστεί και στη Μασσαλία, των οποίων ο διαχωρισμός δεν είναι πάντα εύκολος. Στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τοπική παραγωγή οδήγησε ο εντοπισμός κεραμικών κατά πάσα πιθανότητα κλιβάνων, που συνοδεύονται από ευρήματα, όπως αλλοιωμένα και κακοψημένα όστρακα, μάζες πηλού και μεγάλο αριθμό οστράκων μονόχρωμης γκρι κεραμικής, που βρέθηκαν στο στρώμα τέφρας που κάλυπτε τα ερείπια των κλιβάνων (Castanyer et al. 1999, 259-264, 294-298, fig.266-270). Γενικότερα για αυτήν την κατηγορία κεραμικής βλ. Aranegui 1975, 333-79· Arcelin-Pradelle et al. 1982, 19-65· Roos 1982, 43-70· Hornero 1990, 171-205· Castanyer et al. 1993a, 391-97· Py 1993, 445-52· Maestro Zaldívar et al. 2009, 119-53.

Η τελευταία φάση της αρχαϊκής περιόδου ξεκινάει από το 540 π.Χ. και συμπίπτει με τις πρώτες φάσεις της Νεάπολης, επέκτασης της πόλης προς νότο¹²³. Ένα σύνολο κατασκευών που αποτελείται από δύο κτηριακά συγκροτήματα, τα οποία ορίζονται από έναν δρόμο που διαμορφώνεται ανάμεσά τους, υποδεικνύει την πρόθεση συστηματοποίησης του διαθέσιμου χώρου, από τα μέσα του 6^{ου} π.Χ. αιώνα και εξής¹²⁴. Οι εσωτερικοί χώροι των εγκαταστάσεων είναι αρκετά μακρόστενοι¹²⁵ και βρίσκονταν σε χρήση έως και τις αρχές του 4^{ου} π.Χ. αιώνα¹²⁶ (εικ.49).

Από τη μελέτη της κεραμικής¹²⁷ καθίσταται σαφές ότι οι εμπορικοί συσχετισμοί στην περιοχή έχουν μεταβληθεί υπέρ των Ελλήνων. Όπως φαίνεται, μετά την εγκατάλειψη της Φώκαιας το 545 π.Χ.¹²⁸ και τη μάχη της Αλαλίας περί το 535 π.Χ.¹²⁹, αρχίζουν να κυριαρχούν στην περιοχή της βορειοδυτικής Μεσογείου, με τη Μασσαλία να κατέχει πρωταγωνιστικό ρόλο, γεγονός που δεν θα μπορούσε να μην επηρεάσει και το Εμπόριο¹³⁰. Ταυτόχρονα, η συνεχής παρουσία της ιβηρικής κεραμικής στην

---

¹²³ Aquilué 1999b, 482.

¹²⁴ Το κρηπίδωμα της εν λόγω κατασκευής είναι περισσότερο επιμελημένο, κυρίως στην εξωτερική όψη, από τις κατασκευές της προηγούμενης περιόδου (Aquilué et al. 2002, 313).

¹²⁵ Παρόλο τον χαρακτηρισμό τους σαν οικιακές εγκαταστάσεις (Aquilué et al. 2002, 314-15, fig.106, pl.IX), η δομή τους παραπέμπει περισσότερο σε αποθηκευτικούς χώρους.

¹²⁶ Aquilué et al. 2006, 181. Μια αναδιαμόρφωση έλαβε χώρα στο δεύτερο μισό του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ελαφιά ανύψωση του επιπέδου του εδάφους (Aquilué et al. 2002, 316).

¹²⁷ Μέχρι τα τέλη του 6^{ου} π.Χ. αιώνα παρατηρείται σημαντική μείωση στις ετρουσκικές εισαγωγές, που πλέον περιορίζονται μόνο σε αμφορείς (Aquilué et al. 2006, 181-187). Παράλληλα, αυξάνεται ο αριθμός των ιβηρικών τροχήλατων αγγείων, που για πρώτη φορά ξεπερνάει τα ποσοστά της μη τροχήλατης κεραμικής. Γίνονται οι πρώτες εισαγωγές αττικών αγγείων, καθώς και αγγείων που προέρχονται από νότιες περιοχές της ιβηρικής χερσονήσου και της Ίμπιζας (Eivissa/Ibiza), που βρίσκονταν υπό καρχηδονιακή επιρροή (Castanyer et al. 1999, 284-85, 288· Aquilué 1999b, 483).

¹²⁸ Ηρόδοτος 1.164.3: «οἱ Φωκαῖες ἐν τούτῳ κατασπᾶσαντες τὰς πεντηκοντέρους, ἐσθέμενοι τέκνα καὶ γυναικας καὶ ἐπιπλα πάντα, πρὸς δὲ καὶ τὰ ἀγάλματα τὰ ἐν τῶν ἱρῶν καὶ τὰ ἄλλα ἀναθήματα, χωρὶς ὃ τι χαλκὸς ἢ λίθος ἢ γραφὴ ἦν, τὰ δὲ ἄλλα πάντα ἐσθέντες καὶ αὐτοὶ εἰσβάντες ἔπλεον ἐπὶ Χίῳ. τὴν δὲ Φωκαίην ἐρημωθεῖσαν ἀνδρῶν ἔσχον οἱ Πέρσαι.».

¹²⁹ Papalas 2013, 1-28.

¹³⁰ Aquilué 1999b, 483· Castanyer et al. 1999, 288· Domínguez 2004, 165-67.

Παλαιάπολη αποκλείει την περίπτωση απότομης διακοπής των σχέσεων με τους ντόπιους πληθυσμούς κατά την άφιξη των Ελλήνων¹³¹.

Στην Παλαιάπολη, εκτός της κεραμικής που χρονολογείται στον 4^ο π.Χ. αιώνα, δεν έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ίδιας περιόδου¹³². Οι τελευταίες χρονολογικά κατασκευές δεν είναι άλλο από δύο υπόγειοι αποθηκευτικοί χώροι, πιθανόν σιτηρών (*silo*), η χρήση των οποίων τοποθετείται στον 3^ο π.Χ. αιώνα και καθορίζουν τη λειτουργία της Παλαιάπολης ως χώρο συλλογής και φύλαξης πρώτων υλών¹³³. Ο πρώτος αποθηκευτικός χώρος χρονολογείται γύρω στα μέσα του 3^{ου} π.Χ. αιώνα από την πρωτοκαμπανική κεραμική (*cerámica protocampaniense*) που βρέθηκε εντός του, καθώς και από ένα όστρακο το οποίο φέρει ιβηρική επιγραφή, που ανήκει επίσης στον 3^ο π.Χ. αιώνα. Ο δεύτερος, κυρίως λόγω της παρουσίας της καμπανικής Α' (*cerámica campaniense A'*), τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα¹³⁴ (εικ.50).

3.1.2 Νεάπολη

Ο χωροταξικός περιορισμός της Παλαιάπολης, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων με τους αυτόχθονες¹³⁵, οδήγησαν στην επέκταση του αρχικού πυρήνα 500 m νοτιότερά του, με την πόλη να

---

¹³¹ Οι υφιστάμενες εμπορικές δραστηριότητες των αυτοχθόνων κυρίως με τους Ετρούσκους, που είχαν ξεκινήσει από τα τέλη του 7^{ου} – αρχές 6^{ου} π.Χ. αιώνα, ωφέλησαν την ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ αυτών και των Ελλήνων που έφτασαν για πρώτη φορά στις ακτές της βόρειας ιβηρικής χερσονήσου (Aquilué 1999b, 482· Castanyer et al. 1999, 240-44, 285-86· Aquilué et al. 2002, 187-89). Για την εξάπλωση της ιβηρικής κεραμικής βλ. Santos Velasco 1982-1983, 135-148.

¹³² Castanyer et al. 1999, 289· Aquilué et al. 2002, 316.

¹³³ Ruiz de Arbulo 1992, 63-66· Castanyer et al. 1999b, 345-46· Aquilué 1999b, 483· Aquilué et al. 2002, 316.

¹³⁴ Castanyer et al. 1999b, 331-344, fig.292-307. Για καμπανική κεραμική βλ. Lamboglia 1952, 139-206· Adroher Auroux-López Marcos 1995, 24-36· Adroher Auroux-López Marcos 1996, 11-18· Domínguez et al. 2007, 131· 46-48.

¹³⁵ Η εγκατάλειψη της Φώκαιας στα μέσα του 6^{ου} αιώνα καθώς και η ναυμαχία της Αλαλίας είναι πιθανό να οδήγησε μέρος του πληθυσμού στις βόρειες ακτές της ιβηρικής χερσονήσου, γεγονός που θα αύξησε τις ανάγκες για επέκταση της αποικίας (Aquilué et al. 2007, 21-2· Santos 2008, 58).

αναπτύσσεται σε δύο άξονες, βορρά-νότου και ανατολής-δύσης¹³⁶. Στο χώρο έχει αποκαλυφθεί η τελευταία φάση κατοίκησης την Νεάπολης, που χρονολογείται στον 2^ο και 1^ο π.Χ. αιώνα και καλύπτει όλα τα κατάλοιπα των προγενέστερων περιόδων¹³⁷ **(εικ.51-52)**. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τα στοιχεία σχετικά με τις προηγούμενες φάσεις να είναι εξαιρετικά αποσπασματικά, καθώς προέρχονται από μεμονομένες τομές σε διάφορα σημεία της πόλης¹³⁸. Από τη μελέτη της κεραμικής των τομών που έφτασαν στα βαθύτερα σημεία της στρωματογραφίας, χρονολογείται η ίδρυση του νέου πυρήνα του Εμπορίου στα μέσα του 6^{ου} π.Χ. αιώνα¹³⁹.

Κατά την είσοδο στον αρχαιολογικό χώρο από την κεντρική πύλη στο νότιο τμήμα των τειχών **(εικ.53)**, στα αριστερά βρίσκεται ο ναός του Ασκληπιού, κατασκευασμένος από ασβεστόλιθο, ο οποίος χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} π.Χ. αιώνα¹⁴⁰ **(εικ.54)**. Είναι ένα δίχωρο ναϊκό οικοδόμημα σε υπερυψωμένο σημείο, με σηκό και προστώο, δύο κίονες στις μακρές πλευρές και τέσσερις στην πρόσοψη. Μπροστά από το ναό υπάρχει μεγάλη τετράχωρη δεξαμενή **(εικ.55)**, που εξυπηρετούσε τις ανάγκες της λατρείας και μέσα σε αυτήν βρέθηκε το 1909, ένα χρόνο μετά την έναρξη των ανασκαφών, το λατρευτικό άγαλμα του θεού,

---

¹³⁶ Plana Mallart 1994, 139.

¹³⁷ Aquilué et al. 2007, 22· Santos 2008, 58-9· Santos et al. 2013, 106-07.

¹³⁸ Οι πρώτοι ανασκαφείς του Εμπορίου έστρεψαν την προσοχή τους περισσότερο στους χώρους που σχετίζονταν με το δημόσιο χαρακτήρα της πόλης, με αποτέλεσμα την καλύτερη τεκμηρίωση των προγενέστερων φάσεων στην περιοχή των ιερών και των τειχών (Sanmartí et al. 1988, 191· Ruiz de Arbulo 1994, 61-72· Aquilué et al. 2002, 316-17).

¹³⁹ Τα αττικά μελανόμορφα αλλά και τα ετρουσκικά αγγεία είναι αυτά κυρίως που χρονολογούν την εν λόγω φάση στα μέσα του 6^{ου} π.Χ. αιώνα (Ruiz de Arbulo 1994, 66-7· Aquilué et al. 2002, 317· Aquilué et al. 2007, 22).

¹⁴⁰ Κατά τον 2^ο και 1^ο π.Χ. αιώνα, στο πλαίσιο της αναδιαμόρφωσης της πόλης, αναδιοργανώθηκε και η περιοχή των ιερών. Στο ναό του Ασκληπιού σώζεται μωσαϊκό δάπεδο της τελευταίας φάσης του και ανατολικά της κεντρικής πύλης κατασκευάστηκε, στο δυτικό τμήμα μιας περίστυλης αυλής, υπερυψωμένος ναός με σηκό και πρόναο, με δύο κλίμακες στις πλάγιες πλευρές του. Από επιγραφή που βρέθηκε στο χώρο, διαπιστώθηκε πως ο ναός ήταν αφιερωμένος στην Ίσιδα και στον Σέραπι (Aquilué et al. 2007, 32-3, 63-5).

υπερφυσικού μεγέθους¹⁴¹. Χρονολογείται ή στα τέλη του 4^{ου}, ή στα μέσα του 2^{ου} π.Χ. αιώνα και αποτελείται από δύο τμήματα, το κάτω μέρος κατασκευασμένο από πεντελικό μάρμαρο, ενώ ο κορμός από παριανό¹⁴² (εικ.56, 58). Ανατολικά της δεξαμενής βρίσκεται ο βωμός του ναού και νοτιότερα αυτού, ορθογώνιο βάθρο με κλίμακα, στο πάνω μέρος του οποίου υπάρχουν δύο πανομοιότυποι βωμοί¹⁴³ (εικ.57). Πριν από την κατασκευή του ιερού του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, η πόλη διέθετε ναϊκό οικοδόμημα, πολύ μεγαλύτερων διαστάσεων από αυτό του Ασκληπιού, στο οποίο έχουν αποδοθεί τμήματα στέγης, όπως κεραμίδια κατασκευασμένα από ιζηματογενές πέτρωμα, που καταλήγουν σε ακροκέραμα, διακοσμημένα με ανθέμια και άνθη λωτού¹⁴⁴ (εικ.59). Τρία θραύσματα του ίδιου υλικού έχουν αποδοθεί στο κεντρικό ακρωτήριο του ναού¹⁴⁵ (εικ.60).

Μεγαλύτερη συνάφεια σχετικά με τη χρονική ακολουθία των φάσεων της αποικίας παρέχεται από τις ανασκαφές που έγιναν γύρω από το νότιο τείχος του οχυρωματικού περιβόλου. Στις ανασκαφές, που διενεργήθηκαν το 1985 στο νότιο τμήμα της πόλης, εντοπίστηκαν στο ψηλότερο σημείο της, πίσω ακριβώς από το ναό του Ασκληπιού, τα θεμέλια ενός προμαχώνα, επονομαζόμενου ως *Torre Atalaya/Torre Talaia* (παρατηρητήριο)¹⁴⁶ (εικ.61). Η θεμελίωσή του ακουμπούσε στο φυσικό βράχο και αποτελείται από ορθογώνιους λίθους, τοποθετημένους σχεδόν

---

¹⁴¹ Aquilué et al. 2007, 32-3.

¹⁴² Θραύσματα από τοπικό ασβεστόλιθο ανήκουν στη μορφή ενός φιδιού, το οποίο θεωρείται ότι συνόδευε το λατρευτικό άγαλμα (Aquilué et al. 2007, 32· Almagro Gorbea 2012, 90-91).

¹⁴³ Sanmartí et al. 1992, 103-04· Aquilué et al. 2007, 35.

¹⁴⁴ Οι διαστάσεις του οικοδομήματος υπολογίζονται περίπου στα 7x21 m και έχει διατυπωθεί η υπόθεση πως είναι πιθανό να ήταν αφιερωμένος στην Εφεσία Αρτέμιδα, λατρεία η οποία υπήρχε στην περιοχή, σύμφωνα με τον Στράβωνα (Γεωγραφικά, 3.4.8: «κάνταῦθα δὲ καὶ ἐν τῷ Ἐμπορίῳ τὴν Ἀρτεμιν τὴν Ἐφεσίαν τιμῶσιν· ἐροῦμεν δὲ τὴν αἰτίαν ἐν τοῖς περὶ Μασσαλίαν.»). Τα ακροκέραμα εντοπίστηκαν επίσης στην περιοχή του Ασκληπιείου, κάποια από αυτά κάτω από τα θεμέλια του ναού του 4^{ου} π.Χ. αιώνα (Sanmartí et al. 1992, 104-09, fig.3-6· Aquilué et al. 2007, 33-4).

¹⁴⁵ Sanmartí et al. 1992, 104, fig.7.

¹⁴⁶ Sanmartí-Nolla 1986, 159· Sanmartí et al. 1986, 143· Santos et al. 2013, 111.

κατά το ισόδομο σύστημα, και διατηρείται η νότια και δυτική όψη του, διαστάσεων 6,53x6,17 m¹⁴⁷. Τα ευρήματα της κεραμικής που προέκυψαν από τις ανασκαφές αποτελούνται κυρίως από αττικά αγγεία πόσεως¹⁴⁸, αγγεία της ελληνικής κεραμικής της Δύσης¹⁴⁹, λιγότερα ιβηρικά αγγεία και θραύσματα αμφορέων¹⁵⁰, και τοποθετούν την κατασκευή του προμαχώνα στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, καθιστώντας τον ίσως τμήμα της πρώτης οχύρωσης της πόλης¹⁵¹. Νοτιοανατολικά αυτού εντοπίστηκε τμήμα τοίχου του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, κατασκευασμένο κατά το ισόδομο σύστημα δομής, το οποίο φαίνεται πως αποτελούσε τμήμα περιβόλου κάποιου ιερού και ίσως και της οχύρωσης της ίδιας περιόδου¹⁵² (εικ.62).

Στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, ενισχύθηκε η άμυνα με την κατασκευή οχύρωσης προσαρμοσμένης στις απαιτήσεις των νέων πολιορκητικών μηχανών¹⁵³. Ο εν λόγω περίβολος, που διατηρείται στο νότιο τμήμα της πόλης, σε απόσταση 23,5 m προς βορρά από την οχύρωση

---

¹⁴⁷ Στο ανατολικό και βόρειο τμήμα ο πύργος ήταν κατεστραμμένος από υστερότερες επεμβάσεις στην περιοχή (Sanmartí-Nolla 1986, 160).

¹⁴⁸ Στην πλειοψηφία τους είναι μελαμβαφή, με εξαίρεση ένα όστρακο με διακόσμηση μαιάνδρου, πιθανόν τμήμα ερυθρόμορφης κύλικας (Sanmartí-Nolla 1986, 185-86, 188, fig.17).

¹⁴⁹ Σε αυτήν την κεραμική (*cerámica griega del Occidente*) περιλαμβάνεται το σύνολο των αγγείων που κατασκευάστηκαν στις δυτικές ακτές της Μεσογείου, κυρίως της νότιας Γαλλίας και της βόρειας Ισπανίας, που μιμούνται σχήματα και τεχνικές ελληνικών αγγείων, προσαρμοσμένα πάντα στις ανάγκες των τοπικών κοινωνιών. Κάποιες από τις υποκατηγορίες της είναι η μονόχρωμη γκρι ή κεραμική της καταλανικής ακτής, η ψευδοϊωνική γραπτή (*cerámica pseudojonía pintada*), η κοινή κεραμική ανοιχτόχρωμου πηλού (*cerámica común de pasta clara*) καθώς και οι παραγωγές αγγείων της Μασσαλίας (Py 1979-1980, 155-157).

¹⁵⁰ Εκτός από ένα όστρακο από αμφορέα ετρουσκικής προέλευσης και δύο οστράκων από μασσαλιώτικους αμφορείς, ο υπόλοιπος αριθμός θεωρείται πως ανήκει σε αμφορείς που χαρακτηρίζονταν κοινώς ως *καρχηδονιακοί* (Sanmartí-Nolla 1986, 186-88, fig.19-20). Ωστόσο, μετέπειτα μελέτες (Miró 1983-1984, 157-190· Ramón 1986-1989, 226-237· Ramón 1987-1988, 181-204· Ramón 1991, 36-9· Adroher Auroux 1993, 74-7· Adroher Auroux 1993a, 78-82· Castanyer et al. 1993, 49-52· Ramón 1995, 70-2, 97-125) έδειξαν την ανάγκη αναθεώρησης της παλαιότερης τυπολογίας (Mañá de Angulo 1951, 203-210), η οποία δημιουργεί σύγχυση σχετικά με τον διαχωρισμό ιβηρικών και καρχηδονιακών αμφορέων.

¹⁵¹ Sanmartí-Nolla 1986, 190-91.

¹⁵² Μεταγενέστερα, περίπου στο κέντρο αυτού του περιβόλου, κατασκευάστηκε το ορθογώνιο βάθρο με τους δύο ίδιους βωμούς (Sanmartí et al. 1992, 103-04, taf.10).

¹⁵³ Sanmartí et al. 1986, 142· Sanmartí et al. 1988, 198.

του 2^{ου} π.Χ. αιώνα, έχει σωζόμενο μήκος 58,5 m και πλάτος γύρω στα 2 m¹⁵⁴ **(εικ.63)**. Διέθετε τουλάχιστον δύο προμαχώνες, δεύτερη ζώνη οχύρωσης σε απόσταση περίπου 20 m από το εξωτερικό τείχος και μικρή τάφρο στην εξωτερική πλευρά, έτσι ώστε να δυσκολεύει ακόμα περισσότερο την πρόσβαση στους επιτιθέμενους και να ελέγχεται όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερα η είσοδος της πόλης¹⁵⁵ **(εικ.64)**. Στα μέσα περίπου του 3^{ου} π.Χ. αιώνα, η οχύρωση ενισχύθηκε από ένα προτείχισμα πλάτους 2,1 m, σε απόσταση 8 m περίπου από το εξωτερικό τείχος¹⁵⁶ **(εικ.65)**.

Κατά τη μελέτη του υλικού δύο εκ των τομών, του 1985 και του 1986 στην περιοχή του τείχους του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, διαπιστώθηκαν κάποιες ασάφειες στις δημοσιεύσεις του υλικού, οι οποίες κρίνεται σκόπιμο, εφόσον εντοπίστηκαν, να εκτεθούν στην παρούσα εργασία, παρόλη την εξειδικευμένη φύση τους¹⁵⁷.

Στην πρώτη δημοσίευση, που αφορά στην τομή του 1985, περιγράφεται η στρωματογραφία της και αναφέρεται πως η

---

¹⁵⁴ Ο οχυρωματικός περίβολος, που δεσπόζει σήμερα στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου από τα νότια, είναι αυτός του 2^{ου} π.Χ. αιώνα και, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η αναδιοργάνωση της πόλης την περίοδο της κατασκευής του είναι η αιτία της αποσπασματικότητας των αρχαιολογικών λειψάνων προγενέστερων εποχών (Sanmartí et al. 1986, 142· Sanmartí 1988, 99-100· Sanmartí et al. 1988, 191-94· Aquilué et al. 2007, 30).

¹⁵⁵ Φαίνεται πως κατά την κατασκευή της οχύρωσης εκμεταλλεύτηκαν το ήδη υπάρχον τμήμα του περιβόλου του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, το οποίο αποτέλεσε τμήμα της οχύρωσης (Sanmartí et al. 1988, 197-98, fig.3-5· Sanmartí et al. 1992, 110, fig.1· Aquilué et al. 2007, 30-1).

¹⁵⁶ Η κατασκευή του προτειχίσματος μπορεί να συσχετιστεί με τον Α΄ Καρχηδονιακό πόλεμο (Sanmartí et al. 1988, 195-97, fig.5, taf.19-23). Η περίπλοκη οχυρωματική κατασκευή του 4^{ου} π.Χ. αιώνα δεν είναι δυνατόν, τουλάχιστον με τα μέχρι τώρα δεδομένα και στοιχεία, να συσχετιστεί με κάποιο ιστορικό γεγονός. Ωστόσο, η κατασκευή τειχών και σε άλλους οικιστικούς πυρήνες στη γύρω περιοχή την ίδια περίοδο, όπως σε αυτόν της Ullastret, επιβεβαιώνει μια περίοδο έντονων αναταράξεων στο βορειοανατολικό τμήμα της ιβηρικής χερσονήσου (Ruiz de Arbuló 1992, 63).

¹⁵⁷ Η αυτοψία του υλικού έγινε ένα μήνα περίπου πριν τη λήξη της πρακτικής άσκησης, με σκοπό τη συλλογή στατιστικών στοιχείων που θα βοηθούσαν στην κατανόηση των εμπορικών σχέσεων της αποικίας, κυρίως μέσω των εισαγόμενων αγγείων. Όπως έχει αναφερθεί, η αρχική ιδέα εγκαταλήφθηκε λόγω των μη αναθεωρημένων αποτελεσμάτων των εν λόγω δημοσιεύσεων, σχετικά κυρίως με την προέλευση των αποκαλούμενων «καρχηδονιακών» αμφορέων, που θα οδηγούσαν σε εσφαλμένα αποτελέσματα (βλ. υποσημ.150).

στρωματογραφική ενότητα¹⁵⁸ 5018, που αντιστοιχεί στα χώματα που κάλυψαν την τάφρο θεμελίωσης μετά την κατασκευή του τείχους, δημιουργήθηκε ταυτόχρονα με την 5015, λόγω δύο οστράκων που φαίνεται πως ανήκουν στο ίδιο ιχθυοπινάκιο¹⁵⁹. Η στρωματογραφική ενότητα 5015 αναφέρεται πως αντιστοιχεί σε μέρος της αποχωμάτωσης της τάφρου θεμελίωσης, το οποίο ξαναμεταφέρθηκε στο σημείο για να ισοπεδωθεί το έδαφος μπροστά από το τείχος¹⁶⁰. Ωστόσο, σε περίπτωση που τα δύο όστρακα όντως συνανήκουν, η παρεμβολή της στρωματογραφικής ενότητας 5016 ανάμεσα στην 5018 και στην 5015 μαρτυρά τη διατάραξη των στρωμάτων (**εικ.66**), τα οποία στο σύνολό τους χρονολογούνται από τα τέλη του 5^{ου} έως τα μέσα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Σε ένα άλλο σημείο της δημοσίευσης παραλείπεται από μια πρόταση η χρονολόγηση ενός ευρήματος¹⁶¹, ενώ στην ανάλυση της ενότητας 5015 αναφέρεται πως εντοπίστηκε ένα όστρακο από μασσαλιώτικο ιγδίο, το οποίο μαζί με άλλο ένα της ενότητας 5017 αποτελούν τα μοναδικά ευρήματα αυτού του είδους στο σύνολο της τομής¹⁶². Τη διατύπωση αυτή έρχεται να ανατρέψει το ίδιο το άρθρο, στο οποίο αναφέρεται πως στην ενότητα 5016 εντοπίστηκαν τρία θραύσματα που ανήκουν επίσης σε ιγδία με προέλευση τη Μασσαλία¹⁶³.

Στο επόμενο άρθρο που δημοσιεύει το υλικό μίας από τις τομές που έλαβαν χώρα το 1986, γίνεται αναφορά στην στρωματογραφική ενότητα

---

¹⁵⁸ Θεωρήθηκε σωστότερη μετάφραση του όρου *estrato* ως στρωματογραφική ενότητα και όχι ως στρώμα.

¹⁵⁹ Sanmartí 1988, 102, fig.6.22, 13.5.

¹⁶⁰ Sanmartí 1988, 110.

¹⁶¹ Ίσως η παράλειψη αυτή να είναι απλώς ένα τυπογραφικό λάθος και κρίνοντας από τη χρονολόγηση της ανασκαφικής ενότητας, το πιο πιθανό είναι να αναφέρεται στον 4^ο π.Χ. αιώνα: «*También es interesante la presencia del plato del pescado con un ejemplar casi completo, situable en el primer cuarto ... a. de J.C.*» (Sanmartí 1988, 108).

¹⁶² Sanmartí 1988, 105, 113.

¹⁶³ Sanmartí 1988, 109.

5019 της προηγούμενης τομής του 1985, η οποία όμως δεν υφίσταται¹⁶⁴. Η τομή αυτή αποκάλυψε ένα οικοδόμημα του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, πιθανόν τμήμα οικίας, το οποίο βρέθηκε κάτω από το επίπεδο του τείχους του 4^{ου} π.Χ. αιώνα¹⁶⁵. Στην ανάλυση του υλικού της στρωματογραφικής ενότητας 7019, που προέρχεται από το εσωτερικό του οικοδομήματος, περιγράφεται ένα όστρακο ερυθρόμορφης κύλικας, στο οποίο απεικονίζεται μια γυναικεία κεφαλή που φέρει σάκκο και το άκρο ενός προτεταμένου χεριού στα αριστερά της. Το όστρακο αυτό αποδίδεται στον ζωγράφο της Bologna 417 και θεωρείται πως συνανήκει με όστρακο της ίδιας ομάδας που φέρει διακόσμητικό μοτίβο ανθεμίου¹⁶⁶. Ωστόσο, οι πιθανότητες να συνανήκουν τα δύο αυτά όστρακα είναι ελάχιστες, από τη στιγμή που το χρώμα του πηλού του πρώτου έχει αλλοιωθεί από κακή όπτηση, σε αντίθεση με το δεύτερο, το οποίο διατηρεί το ερυθρό χρώμα του πηλού (**εικ.67-69**).

3.2 Ρόδη

Η αποσπασματικότητα των αρχαιολογικών δεδομένων που εντοπίστηκαν στη Ρόδη οφείλεται στις μεταγενέστερες παρεμβάσεις στην περιοχή, που από την καταστροφή της ελληνικής αποικίας στα τέλη του 2^{ου} π.Χ. αιώνα έως τις μέρες μας δεν έπαψε να κατοικείται¹⁶⁷ (**εικ.13**).

Τα παλαιότερα λείψανα που αποδίδονται στη Ρόδη εντοπίστηκαν κάτω από τα ερείπια της ρομανικής εκκλησίας της Santa Maria, στην

---

¹⁶⁴ Sanmartí et al. 1986, 173. Κατά πάσα πιθανότητα αναφέρεται σε κάποια από τις ενότητες 5012, 5014, 5015, 5016, 5017 και 5018.

¹⁶⁵ Sanmartí et al. 1986, 143-152.

¹⁶⁶ Sanmartí et al. 1986, 154, 163, fig.10.18, 10.10.

¹⁶⁷ Στο χώρο του μεσαιωνικού φρουρίου του 1543, εκτός από τις παρεμβάσεις που έγιναν κατά τη διάρκεια λειτουργίας του, εντοπίστηκαν εγκαταστάσεις ρωμαϊκής περιόδου και ένα νεκροταφείο της ύστερης αρχαιότητας (Vivó 1995, 395· Puig et al. 1996, 123-32).

κορυφή του ομώνυμου λόφου¹⁶⁸ (εικ.70-71). Πρόκειται για τμήματα δύο τοίχων, κάθετων μεταξύ τους, πλάτους 0,40 m και σωζόμενου ύψους από 0,50 έως 0,80 m, που αποτελούνται από εναλλασσόμενες σειρές λίθων και ωμοπλίνθων¹⁶⁹. Οι τοίχοι ορίζουν τη νοτιοδυτική γωνία ενός κτηρίου και σε αυτήν τη γωνία βρέθηκε *in situ* ένας αμφορέας, θαμμένος στο έδαφος¹⁷⁰ (εικ.72-73). Η κατασκευή του οικοδομήματος χρονολογείται μετά τα μέσα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα¹⁷¹. Η αρκετή περιεκτικότητα άνθρακα και στάχτης στο στρώμα καταστροφής του κτηρίου τεκμηριώνει πυρκαγιά που ξέσπασε στην περιοχή¹⁷², ίσως λόγω κάποιας βίαιης επέμβασης. Αυτά τα γεγονότα, που συνόδευσαν την εγκατάλειψη της χρήσης του, χρονολογούνται στο μεταίχμιο του 4^{ου} και 3^{ου} π.Χ. αιώνα¹⁷³.

Την ίδια περίοδο, μετά την καταστροφή που υπέστη το οικοδόμημα, χτίζεται στο ίδιο σημείο κτήριο μεγάλων διαστάσεων με προσανατολισμό Α-Δ, αποκαλούμενο ως *ελληνιστικό οικοδόμημα* (*edifice hel·lenístic/edificio helenístico*), το οποίο επίσης σώζεται πολύ αποσπασματικά¹⁷⁴ (εικ.74-75). Ο

---

¹⁶⁸ Η εκκλησία καταστράφηκε μετά την πολιορκία του 1795, κατά τον πόλεμο των Πυρηναίων (Guerra de los Pirineos/Guerra del Rosellón), μεταξύ του Βασιλείου της Ισπανίας του Καρόλου IV και της Πρώτης Γαλλικής Δημοκρατίας (Puig 2006a, 57).

¹⁶⁹ Το άνω μέρος των τοίχων ήταν επίσης κατασκευασμένο από ωμοπλίνθους, όπως μαρτυρούν μάζες πηλού που εντοπίστηκαν κατά τις ανασκαφές (Puig 2006a, 97).

¹⁷⁰ Το αγγείο ανήκει στην ομάδα των καρχηδονιακών αμφορέων με προέλευση την Ίμπιζα (ánforas rúnico-ebusitanas), οι τύποι των οποίων διαφοροποιούνται από τους καρχηδονιακούς της κεντρικής Μεσογείου (ánforas rúnicas del Mediterráneo Central) (Ramón 1991, 36-9· Adroher Auroux 1993, 74-7· Adroher Auroux 1993a, 78-82· Ramón 1995, 70-2, 97-125· Puig 2006a, 97-8, 119-21, fig.5.46, 5.47).

¹⁷¹ Αναγνωρίζεται η παρουσία Ελλήνων στην περιοχή ήδη από το πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, όπως μαρτυρεί στρώμα που εντοπίστηκε κάτω από τα θεμέλια των τοίχων, με μεγάλη ποσότητα τοπικής κραμικής αλλά και εισαγόμενα αττικά ερυθρόμορφα και μελαμβαφή αγγεία (Puig 2006a, 98-9).

¹⁷² Puig 2006a, 94-8.

¹⁷³ Puig 2006a, 98-105.

¹⁷⁴ Οι σωζόμενες διαστάσεις των τοίχων είναι περίπου 5x10 m. Μελλοντικές ανασκαφές θα προσφέρουν περισσότερα στοιχεία, καθώς η κατασκευή συνεχίζεται μετά το πέρας των τομών που έλαβαν χώρα κατά τα έτη 1999-2000 (Puig 2006a, 58-63, fig.5.6).

βαθμός διατάραξης των στρωμάτων είναι ιδιαίτερα μεγάλος¹⁷⁵, ωστόσο, η κατασκευή του χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} ή στις αρχές του 3^{ου} π.Χ. αιώνα και η εγκατάλειψή του στα τέλη του 3^{ου} π.Χ. αιώνα ή στις αρχές του 2^{ου}, όπως μαρτυρά στρώμα καταστροφής με μεγάλη ποσοτητα άνθρακα και στάχτης¹⁷⁶, που φαίνεται να συσχετίζει το γεγονός με την εισβολή των Ρωμαίων που έλαβε χώρα στην περιοχή εκείνη την περίοδο, όπως αναφέρει ο Τίτος Λίβιος¹⁷⁷.

Στην ανατολική παρειά του λόφου της Santa Maria έχει αποκαλυφθεί τμήμα οχύρωσης (**εικ.76**), σε μήκος 42 m περίπου, πάχος 1,3 m και σωζόμενο ύψος 1 m, κατασκευασμένο από γρανιτόλιθους μεγάλου και μεσαίου μεγέθους, και σχιστόλιθους που μαζί με πηλό συμπλήρωναν τα κενά¹⁷⁸ (**εικ.77**). Το πρώτο τμήμα του, 8 m μήκους, κατευθύνεται από δυτικά προς ανατολικά και στη συνέχεια κάνει στροφή 90° προς νότο. Συνεχίζει για άλλα 28 m όπου φτάνει στο τέλος του και στη συνέχεια μετατοπίζεται σχεδόν 3 m δυτικότερα, γεγονός που, μαζί με μια τετράγωνη κατασκευή από την εσωτερική πλευρά του, υποδεικνύουν μάλλον την ύπαρξη κάποιας πύλης σε αυτό το σημείο¹⁷⁹ (**εικ.78**). Μετά την πύλη, το τείχος κατευθύνεται για 6 m προς νότο, ακολουθώντας όπως και το υπόλοιπο τμήμα, τη δυτική όχθη ενός μικρού καναλιού (*rec Fondo*) που

---

¹⁷⁵ Σε μόλις 80 cm βάθος εντοπίζονται, εκτός από το επίπεδο της ελληνιστικής φάσης, ερείπια από κατασκευές ρωμαϊκής και προρομαϊκής φάσης, καθώς και από την παλαιοχριστιανική βασιλική που χτίστηκε στην περιοχή (Puig 2006a, 57, 66).

¹⁷⁶ Puig 2006a, 63-67.

¹⁷⁷ Τίτος Λίβιος, *Ab Urbe Condita*, 34.8.6-7: «*Praeteruecti Ligustinos montes sinumque Gallicum ad diem quam dixerat conuenerunt. Inde Rhodam uentum et praesidium Hispanorum quod in castello erat ui deiectum. Ab Rhoda secundo uento Emporias peruentum: ibi copiae omnes praeter socios nauales in terram expositae.*».

¹⁷⁸ Αξιοσημείωτη είναι η επιλογή μεγαλύτερων λίθων για την εξωτερική πλευρά του τείχους, σε αντίθεση με την εσωτερική. Η επιλογή αυτή έγινε με σκοπό η εξωτερική όψη του τείχους να φαίνεται πιο συμπαγής, για στρατηγικούς λόγους που αφορούσαν στην άμυνα της πόλης (Puig 2006a, 70).

¹⁷⁹ Puig 2006a, 70-72.

κυλούσε στα ανατολικά του λόφου, λίγο πριν καταλήξει στη θάλασσα¹⁸⁰ (εικ.14). Η επιλογή της θέσης του οχυρωματικού περιβόλου στο συγκεκριμένο σημείο δεν ήταν τυχαία, καθώς η ύπαρξη του καναλιού ενίσχυε την αμυντική λειτουργία του. Λόγω της μεγάλης διατάραξης της στρωματογραφίας, δεν μπόρεσε να αναγνωρισθεί η χρονολόγηση της κατασκευής της οχύρωσης¹⁸¹, εντοπίστηκε όμως το ίδιο στρώμα καταστροφής με αυτό που κάλυπτε το ελληνιστικό οικοδόμημα, τοποθετώντας την εγκατάλειψη μετά από πυρκαγιά στα τέλη του 3^{ου} π.Χ. αιώνα¹⁸².

Σε απόσταση περίπου 20 m από το τμήμα της οχύρωσης, κάτω από τα ερείπια ενός πύργου της πρώιμης μεσαιωνικής περιόδου (*Torre H*), εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων, παράλληλα μεταξύ τους, πάχους 0,50 m, τα οποία είναι κατασκευασμένα απευθείας πάνω στον φυσικό έδαφος¹⁸³ (εικ.78-80). Οι τοίχοι αυτοί ανήκουν σε οικοδομήματα που βρίσκονταν στο χαμηλότερο σημείο του λόφου, κοντά στα τείχη, με τους τρεις από αυτούς που σώζονται στο μεγαλύτερο μήκος να έχουν κατεύθυνση Α-Δ, κάθετη ως προς το ανατολικό τμήμα της οχύρωσης¹⁸⁴. Στρώμα καταστροφής βρέθηκε να καλύπτει και αυτούς τους τοίχους, το οποίο χρονολογείται στο

---

¹⁸⁰ Στην ακτή της θάλασσας θα πρέπει να ήταν και τα όρια του οχυρωματικού περιβόλου, ο οποίος συνεχίζεται μετά τα όρια της ανασκαφικής τομής (Puig 2006a, 72-3).

¹⁸¹ Από τον τρόπο κατασκευής που ομοιάζει με αυτόν του προτειχίσματος της Νεάπολης του Εμπορίου, ίσως συνδέεται κι αυτό με τα γεγονότα του Α' Καρχηδονιακού πολέμου, στα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. (Castanyer et al. 1999b, 346). Δεν αποκλείεται βέβαια και η ύπαρξη παλαιότερης οχύρωσης που είτε δεν έχει εντοπιστεί ακόμα, είτε η οικοδομική δραστηριότητα των επόμενων ετών εξαφάνισε παντελώς τα ίχνη του.

¹⁸² Από αυτό συμπεραίνεται πως η χρήση των τειχών ήταν παράλληλη με αυτή του ελληνιστικού οικοδομήματος μέσα στον 3^ο π.Χ. αιώνα, εφόσον καλύπτονται και τα δύο από το ίδιο στρώμα καταστροφής (Puig 2006a, 74-8).

¹⁸³ Οι εν λόγω τοίχοι ορίζουν έξι χώρους, των οποίων τα όρια δεν μπόρεσαν να βρεθούν για μια ακόμη φορά λόγω των περιορισμών της ανασκαφικής τομής (Puig et al. 1996, 128· Puig 2006a, 91-2).

¹⁸⁴ Τμήματα τοίχων, που ξεκινούν από κάποια σημεία της οχύρωσης και είναι κατασκευασμένα με παρόμοιο τρόπο, θεωρείται ότι μπορεί να σχετίζονται με τους τοίχους κάτω από τον μεσαιωνικό πύργο (Puig 2006a, 91-2). Ωστόσο, η χρονολόγηση των δύο κατασκευών δεν φαίνεται να συνηγορεί υπέρ αυτής της άποψης.

δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνα από τη μεγάλη ποσότητα κεραμικής που προέκυψε από την ανασκαφή και φαίνεται να σχετίζεται με το αντίστοιχο στρώμα καταστροφής που κάλυπτε τα παλαιότερα οικοδομήματα που έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα στην αποικία της Ρόδης¹⁸⁵.

Επέκταση¹⁸⁶ της πόλης φαίνεται να έλαβε χώρα στα τέλη του 4^{ου} ή στις αρχές του 3^{ου} π.Χ. αιώνα, η καλούμενη *ελληνιστική συνοικία* (*Barri hel·lenístico/Barrio helenístico*), όπως δείχνουν τα ευρήματα που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη ανατολικά του λόφου της Santa Maria¹⁸⁷ **(εικ.16-17)**. Πρόκειται για μια έκταση 2200 m² περίπου, η οποία αποτελείται από ένα σύνολο οικοδομημάτων έξι οικοδομικών τετραγώνων, δομημένα κατά το ιπποδάμειο ρυμοτομικό σύστημα με τους δρόμους να έχουν πλάτος 4 m¹⁸⁸. Ο δρόμος στον άξονα Β-Ν χωρίζει την περιοχή σε δύο ζώνες, δυτική και ανατολική, αποτελούμενες από τρία οικοδομικά τετράγωνα έκαστη, και κάθετες σε αυτόν είναι άλλες δύο οδοί, στον άξονα Α-Δ¹⁸⁹ **(εικ.81-83)**.

Σε αυτό το τμήμα της πόλης ήταν συγκεντρωμένα τοπικά εργαστήρια κεραμικής και μεταλλουργίας, όπως μαρτυρούν κλίβανοι που έχουν εντοπιστεί **(εικ.84)**¹⁹⁰ αλλά και μάζες μετάλλου ή πηλού, κακοψημένα όστρακα, πήλινα στηρίγματα για την όπτηση των κεραμικών και πήλινα σφραγίσματα για τη δημιουργία των

---

¹⁸⁵ Puig 2006a, 92-3.

¹⁸⁶ Ο όρος *επέκταση* χρησιμοποιείται κατά κάποιον τρόπο καταχρηστικά, από τη στιγμή που δεν είναι γνωστά τα προγενέστερα όρια της πόλης.

¹⁸⁷ Από τη μελέτη της στρωματογραφίας φαίνεται πως η χρονολογία κατασκευής της *ελληνιστικής γειτονιάς* είναι η ίδια με του *ελληνιστικού οικοδομήματος* στην κορυφή του λόφου (Vivó 1995, 395· Vivó 1996, 85, 92· Puig 2006b, 187).

¹⁸⁸ Vivó 1995, 396· Vivó 1996, 99-101· Puig 2006b, 139-44· Puig et al. 2006, 615· Puig 2010, 83.

¹⁸⁹ Οι δρόμοι αυτοί χαρακτηρίστηκαν παλαιότερα λανθασμένα ως *cardo* και *decumanii* και αργότερα ο δρόμος που βρίσκεται στον άξονα Β-Ν ονομάστηκε *πλατεία*, προσδιορισμός βασισμένος στο ότι πρόκειται για τη κεντρική οδό της πόλης (Vivó 1995, 395· Vivó 1996, 84). Ωστόσο, εφόσον το σύνολο της έκτασης της αποικίας είναι άγνωστο, θα ήταν επισφαλές να χαρακτηριστεί κάποιος από αυτούς τους δρόμους ως κεντρικός.

¹⁹⁰ Οι κεραμικοί κλίβανοι, δύο στον αριθμό, ταυτίστηκαν με βεβαιότητα, ενώ σε τρία σημεία τα συννευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πιθανόν εκεί λειτουργούσαν μεταλλευτικοί κλίβανοι (Vivó 1996, 91, 93-4).

διακοσμητικών μοτίβων¹⁹¹. Τα εργαστήρια παρήγαγαν κυρίως επιτραπέζια κεραμική (οινοχόες, πινάκια, χύτρες, σκύφους, κανθάρους) είτε αβαφή, είτε μελαμβαφή με εμπίεστη διακόσμηση (εικ.85). Αυτή η τοπική παραγωγή ονομάστηκε *εργαστήριο της Ρόδης* (*Taller de Rosas*)¹⁹². Η παραγωγή των μελαμβαφών αγγείων αναγνωρίστηκε ως κατηγορία της καμπανικής κεραμικής¹⁹³ και της έχουν αποδοθεί ονόματα όπως *εργαστήριο των τριών ακτινωτών ανθεμίων* (*taller de las tres palmetas radiales*), ή των μικρών σφραγισμάτων (*de las pequeñas estampillas*)¹⁹⁴.

Με την ελληνιστική συνοικία συνδέεται ένα σύνολο τοίχων, 30 m νοτιότερα, διαμορφωμένων σε δύο επίπεδα, που πιθανόν συνδέονταν μέσω ξύλινης κλίμακας¹⁹⁵. Είναι προσαρμοσμένοι στην μορφολογία του εδάφους, ακριβώς στο σημείο της αρχαίας ακτογραμμής¹⁹⁶ (εικ.86-87). Από τη δομή των τοίχων και τη θέση τους φαίνεται πως πρόκειται για τμήμα της προκυμαίας του λιμανιού, που εξυπηρετούσε για τη φορτοεκφόρτωση των προϊόντων¹⁹⁷. Η χρονολόγηση και η περίοδος χρήσης ταυτίζεται με αυτήν της ελληνιστικής συνοικίας, η εγκατάλειψη της οποίας τοποθετείται επίσης στα τέλη του 3^{ου} ή στις αρχές του 2^{ου} π.Χ. αιώνα, όντας καλυμμένες από το ίδιο στρώμα καταστροφής με το ελληνιστικό οικοδόμημα¹⁹⁸.

---

¹⁹¹ Μερικοί από τους χώρους των οικοδομημάτων που γειτνιάζουν με αυτούς των κλιβάνων αναγνωρίστηκαν ως αποθήκες, καταστήματα ή αποθέτες καταλοίπων (Sanmartí 1973, lam.113-116· Vivó 1996, 87-98· Puig 2006c, 513-44).

¹⁹² Έχουν αναγνωρισθεί τα ονόματα δύο κεραμέων από σφραγίσματα με τα ονόματά τους «ΝΙΚΙΑΣ-ΙΩΝ» (Puig 2006c, 303-512).

¹⁹³ Πρώτη φορά το εργαστήριο αναγνωρίστηκε από τον Sanmartí (1973, 135-73· 1978, 507-621, lam.83-98). Χαρακτηρίζεται και ως ψευδοκαμπανική (Sanmartí-Solier 1978, 117-34).

¹⁹⁴ Castanyer et al. 1993b, 525-26· Vivó 1995, 397· Adroher Auroux- López Marcos 1996, 13-4· Vivó 1996, 96· Principal 1998, 70-118.

¹⁹⁵ Από τον κεντρικό τοίχο, και κάθετα σε αυτόν, ξεκινούν τμήματα τοίχων θεμελιωμένα στην άμμο (Vivó 1996, 99).

¹⁹⁶ Vivó 1996, 99· Puig 2006b, 172.

¹⁹⁷ Με τις εγκαταστάσεις του λιμανιού συνδέονται τα κατάλοιπα ενός πλοίου που εντοπίστηκαν περίπου 120 m ανατολικά της κατασκευής (Puig 2006b, 172-75).

¹⁹⁸ Puig 2006b, 176-77, 180, 183.

4. Νομίσματα

4.1 Εμπόριο

Στην ιβηρική χερσόνησο η έναρξη της χρήση του νομίσματος τοποθετείται λίγο μετά την άφιξη των Ελλήνων και την ίδρυση της αποικίας του Εμπορίου¹⁹⁹. Οι πρώτες κοπές ήταν ανεπίγραφες και υπολογίζεται πως ξεκίνησαν στα τέλη του 6^{ου} π.Χ. αιώνα με βάρη που κυμαίνονται από 4,4 g έως 0,03 g²⁰⁰. Η εικονογραφία ακολουθεί τα πρότυπα της Μασσαλίας με μεγαλύτερη ποικιλία σχεδίων στον εμπροσθότυπο, όπως η προτομή του Ηρακλή, ο Πήγασος, κεφαλές λέοντος και κριού, ενώ ο οπισθότυπος κυριαρχείται από το σχήμα του εμπιέστου σταυρού ή της σβάστικας²⁰¹. Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και με τη μετρολογία, που βασίζεται στο φωκαϊκό σταθμητικό σύστημα²⁰². Χαρακτηριστική σε αυτήν την πρώτη φάση είναι μια μεγάλη ομάδα νομισμάτων, με κεφαλή κριού στον εμπροσθότυπο και έκτυπο σταυρό στον οπισθότυπο, η οποία αποτελεί την ομάδα με τα περισσότερα αντίγραφα (**εικ.18**)²⁰³. Το μεγάλο εύρος στο βάρος τους, που κυμαίνεται από 0,03 g έως 0,77 g, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτός ο τύπος δεν μπορεί να αντιπροσωπεύει μια συγκεκριμένη ονομαστική αξία,

---

¹⁹⁹ Villaronga 1997, 11-2· Ripollès 2005, 187· Chaves Tristán 2009, 50-1· García-Bellido 2013, 111.

²⁰⁰ Παλαιότερες απόψεις τοποθετούσαν τα νομίσματα αυτά λίγο πριν τα μέσα του 5^{ου} π.Χ. αιώνα (Guadán 1955-1956, 178-183· Villaronga 1997, 75· García-Bellido 2013, 121). Σύμφωνα με μια νέα μελέτη, οι πρώτες κοπές θα πρέπει να έγιναν περί το 515 π.Χ. (Ripollès-Chevillon 2013, 1-13).

²⁰¹ Villaronga 1997, 109-12, lam.V-X· Ripollès-Chevillon 2013, 13-20, pl.1-5.

²⁰² Guadán 1955-1956, 219-20· Campo-Sanmartí 1994, 159· Villaronga 1997, 39, lam.I-IV· Chaves Tristán 2009, 51· García-Bellido 2013, 120· Ripollès-Chevillon 2013, 2-3.

²⁰³ Ο τύπος αυτών των νομισμάτων ταυτίζεται με τις ομάδες Qe και Qf του θησαυρού του Auriol κατά τον Furtwängler (1978, 214-20, pl.24-27).

συνδέοντας έτσι την αρχική χρήση του μετάλλου ως μονάδα ανταλλαγής με την εξέλιξή του σε νόμισμα²⁰⁴.

Στην επόμενη φάση, που φαίνεται να χρονολογείται περίπου από το 475 π.Χ. έως τα τέλη του αιώνα²⁰⁵, η εικονογραφία και η μετρολογία εξακολουθεί να συμβαδίζει με νομίσματα της Μασσαλίας της ίδιας περιόδου²⁰⁶. Η ποικιλία των σχεδίων είναι μεγαλύτερη από την προηγούμενη ομάδα. Στον εμπροσθότυπο είχαν παραστάσεις πετεινού, ιππέα, κεφαλή κριού, κεφαλή λέοντος κατενώπιον, σατύρου, ανδρικής κεφαλής με κράνος διακοσμημένο με ρόδα και Απόλλωνα με κροβύλο. Στον οπισθότυπο τα παραπάνω σχέδια συμπληρώνουν παραστάσεις αμφορέα, σβάστικας και ρόδας με τέσσερις ακτίνες²⁰⁷.

Τα νομίσματα του πρώτου μισού του 4^{ου} π.Χ. αιώνα χαρακτηρίζονται από την μικρή αύξηση του βάρους τους συγκριτικά με τα σύγχρονα νομίσματα της Μασσαλίας, με μέσο όρο 0.97 g²⁰⁸. Είτε συνέχισαν να ακολουθούν τον φωκαϊκό σταθμηστικό κανόνα είτε όχι²⁰⁹, η αλλαγή αυτή πιθανόν να οφείλεται στην ανάγκη προσαρμογής του νομίσματος με τα υπόλοιπα που κυκλοφορούσαν στην περιοχή της δυτικής Μεσογείου, βάρους περί το 1 g²¹⁰. Διαφοροποίηση σε σχέση με τη Μασσαλία παρατηρείται και στους εικονογραφικούς τύπους. Μεταξύ των

---

²⁰⁴ Οι παραστάσεις αυτών των νομισμάτων φαίνεται πως σχετίζονται με την αρχή η οποία τα εξέδωδε η οποία θα ήταν εγγυήτρια για την ποιότητα τους (Ripollès 2004, 335· Ripollès 2005, 188· Ripollès 2015, 13-6).

²⁰⁵ Περί το 475 π.Χ. τοποθετείται η ταφή του θησαυρου του Auriol, ο οποίος περιείχε μεγάλο αριθμό των νομισμάτων της πρώτης φάσης (Villaronga 1997, 39-40· Ripollès-Chevillon 2013, 11).

²⁰⁶ Brenot 1992, 245-53· Villaronga 1997, 27-30, lam.I-IV. Ο μέσος όρος του των πιο βαριών νομισμάτων είναι περίπου 0,9 g, βάρος που πλησιάζει τον φωκαϊκό οβολό (0,92 g) και το μηλυσιακό τριταρτημόριο (0,91 g) (Furtwängler 2000, 179· Ripollès-Chevillon 2013, 7). Εκτός από τους οβολούς, ομάδες νομισμάτων με μέσο όρο βάρους 0,45 g χαρακτηρίζονται ως ημιοβολοί και νομίσματα με μέσο όρο βάρους 0,20 g, ως τεταρτημόρια (Ripollès 2012, 75).

²⁰⁷ Villaronga 1997, 112-15, lam.X-XIII· Chaves Tristán 2009, 51.

²⁰⁸ García-Bellido 2013, 120· Ripollès-Chevillon 2013, 7.

²⁰⁹ Η García-Bellido (1994, 125) θεωρεί πως αυτά τα νομίσματα είναι οβολοί που αντιστοιχούν στη φωκαϊκή δραχμή των 5,7 g, γνωστή από το θησαυρό του Auriol.

²¹⁰ Ripollès-Chevillon 2013, 8.

παραστάσεων γυναικείας κεφαλής, ανδρικής κεφαλής με κράνος ή με δάφνινο στεφάνι, του Ηρακλή και του Διός Άμμωνος στον εμπροσθότυπο, και χταποδιού, γρύπα, λιονταριού, ταύρου, κάπρου, αετού και δελφινιού στον οπισθότυπο, ο τύπος νομίσματος που ξεχωρίζει και έχει βρεθεί σε σημαντικά μεγαλύτερο αριθμό αντιγράφων από τα υπόλοιπα²¹¹, είναι αυτός της Αθηνάς/γλαύκας που έχει ως πρότυπο τον αθηναϊκό τριόβολο του 5^{ου} π.Χ. αιώνα²¹² (**εικ.19**). Το σημαντικότερο στοιχείο που χαρακτηρίζει αυτήν τη φάση είναι η προσθήκη του ονόματος της πόλης στα νομίσματα με την επιγραφή ΕΜ ή ΕΜΠΙΟΡ να εμφανίζεται στην πλειοψηφία τους²¹³.

Οι κοπές της επόμενης περιόδου καλύπτουν το δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνα και παρουσιάζουν μείωση στο βάρος, με μέσο όρο 0.8 g. Οι κύριες εικονογραφικές επιρροές προέρχονται από την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία²¹⁴ και φαίνεται πως αυξάνεται ο όγκος της παραγωγής νομισμάτων, ενώ οι εικονογραφικές παραστάσεις μειώνονται²¹⁵. Ο μεγαλύτερος αριθμός νομισμάτων ανήκει σε πέντε βασικούς τύπους: i) Αθηνά με κορινθιακό κράνος/ιππέας, ii) κεφαλή λέοντος/ταύρος, iii) Απόλλων/Τοργόνα, iv) Αθηνά με κορινθιακό κράνος/αίγα, v) γυναικεία κεφαλή κατενώπιον/ιππέας²¹⁶. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις τα νομίσματα φέρουν την επιγραφή ΕΜ, με την δεύτερη να ακολουθεί το

---

²¹¹ Στον θησαυρό της Νεάπολης-1926 από το σύνολο των 897 νομισμάτων, τα 879 ανήκαν στον τύπο Αθηνάς/γλαύκας (Campo-Sanmartí 1994, 158) ενώ στον κατάλογο του Villaronga (1997, 115-19, lam.XIII-XVII) ενώ οι υπόλοιποι αντιπροσωπεύονται από ένα έως πέντε αντίγραφα, για τον εν λόγω τύπο παραθέτει 36.

²¹² Η εικονογραφία δανείζεται τύπους από την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία, κάτι που επιβεβαιώνει τις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των περιοχών (Campo-Sanmartí 1994, 161· García-Bellido 1994, 125· Villaronga 1997, 24-5). Ο Guadán (1955-1956, 248-49) θεωρεί πως ο εικονογραφικός τύπος έφτασε στο Εμπόριο μέσω της φωκαϊκής αποικίας της Ελέας.

²¹³ Η επιγραφή ΕΜΠΙΟΡ συναντάται μόνο στον τύπο Ηρακλή/λέοντος (Villaronga 1997, 117, lam.XIV, 138-140).

²¹⁴ Villaronga 1997, 119-29, lam.XVIII-XXXIII.

²¹⁵ Campo-Sanmartí 1994, 160.

²¹⁶ Τα πρότυπα των τύπων εντοπίζονται στα νομίσματα της Σικελίας, κυρίως των Συρακουσών (Villaronga 1997, 88-93).

πρότυπο του τετραδράχμου των Συρακουσών, που σχεδιάστηκε από τον Κίμωνα²¹⁷ και αποτελεί πρόδρομο της δραχμής του Εμπορίου²¹⁸ (εικ.20-25).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρία νομίσματα, που φέρουν στον οπισθότυπό τους παράσταση ιππέα ή αίγας και στον εμπροσθότυπο μια ανδρική κεφαλή με τρεις όψεις με αρκετή λεπτομέρεια²¹⁹ (εικ.26). Ο τύπος αυτός εντοπίζεται σε τρία σικελικά αργυρά νομίσματα, αβέβαιης προέλευσης και κατώτερης ποιότητας, που χρονολογούνται περί τον 4^ο π.Χ. αιώνα (εικ.27)²²⁰. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ένα επιτύμβιο μνημείο της ίδιας περιόδου, που εντοπίστηκε περίπου 80 km νοτιοδυτικά του Εμπορίου²²¹. Στο πάνω μέρος του έχει τέσσερις πλευρές με ανάγλυφες παραστάσεις, δύο από τις οποίες σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση. Στη μία αναπαρίσταται οπλίτης με ασπίδα και αλόγο και στη δεύτερη ένας πολεμιστής μάχεται με έναν κένταυρο, ο οποίος έχει αρπάξει μια γυναικεία μορφή (εικ.28)²²². Στο κάτω μέρος έχει λαξευθεί μια σκυμμένη ανδρική μορφή με τρεις όψεις, η οποία στηρίζει στις πλάτες της το υπόλοιπο μνημείο. Στο μέτωπο των όψεων έχει χαραχθεί ρόδακας ο οποίος ερμηνεύθηκε ως αστέρι, παραπέμποντας στον Άτλαντα που σηκώνει στις πλάτες του τη γη²²³. (εικ.29)

Στα τέλη του 4^{ου} ή στις αρχές του 3^{ου} π.Χ. αιώνα ξεκίνησαν οι κοπές νομισμάτων μεγαλύτερης αξίας από τα προηγούμενα, τως

---

²¹⁷ Campo-Sanmartí 1994, 160· Villaronga 1997, 92, 106.

²¹⁸ Στον 5^ο και 4^ο π.Χ. αιώνα ανήκει μικρή ομάδα νομισμάτων από 0,5 g έως 0,2 g, για τα οποία μέχρι σήμερα δεν υπάρχει πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση (Villaronga 1997, 94-5, 129-30, lam.XXXIII-XXXV, 420-451).

²¹⁹ Villaronga 1997, 122, lam.XXII, 263-265.

²²⁰ Levante 1986, 201-203.

²²¹ είναι λαξευμένο σε τοπικό ψαμμίτη λίθο και βρέθηκε το 1983-84, κατά τη διάρκεια έργων αποκατάστασης της εκκλησίας Sant Vicenç του χωριού Malla (López i Mullor et al. 1986).

²²² Πιθανόν να πρόκειται για τον Θησέα και τη μάχη που έδωσε με τους κενταύρους στο γάμο του Πειρίθους.

²²³ Villaronga 1997, 89-90. Ωστόσο, από τη μυθολογία γνωστός ως τρισώματος ή τρικέφαλος είναι ο Γηρυόνης.

χαρακτηριστικών δραχμών του Εμπορίου με μέσο βάρος περίπου στα 4,7 g²²⁴. Ο χαρακτηρισμός τους ως δραχμές έχει γίνει κοινώς αποδεκτός, ωστόσο, δεν παύει να αποτελεί μια σύμβαση, από τη στιγμή που τα εν λόγω νομίσματα δεν ανήκουν σε κάποιον γνωστό σταθμιστικό κανόνα έτσι ώστε να τους αποδοθεί η πραγματική ονομαστική τους αξία²²⁵. Παράλληλα με τις δραχμές, κυκλοφορούσαν και υποδιαιρέσεις νομισμάτων, με ονομαστικές αξίες τριημιβολών, τριταρτημορίων και τεταρτημορίων και εικονογραφικές παραστάσεις γυναικείας κεφαλής στον εμπροσθότυπο, πηγάσου και δύο δελφινιών στον οπισθότυπο²²⁶.

Πλέον ο νομισματικός τύπος αποκρυσταλλώθηκε σε αυτόν της κεφαλής της Περσεφόνης²²⁷ στον εμπροσθότυπο, στραμμένη προς τα αριστερά, με την επιγραφή ΕΜΠΟΡΙΤΩΝ επίσης στην αριστερή πλευρά και τη μορφή ενός όρθιου αλόγου στον οπισθότυπο, το οποίο στεφανώνει μια φτερωτή Νίκη²²⁸ (εικ.30). Και οι δύο παραστάσεις αντλούν τα πρότυπά τους από τα καρχηδονιακά νομίσματα του τέλους του 4^{ου} και των αρχών του 3^{ου} π.Χ. αιώνα με τις αναπαραστάσεις του όρθιου αλόγου και της Tanit, καρχηδονιακής θεάς της γονιμότητας, η οποία δανείστηκε τα

---

²²⁴ Maluquer de Motes 1969, 11-14, lam.II· Campo 2000a, 45· Ripollès 2000, 331· Ripollès 2012, 77-8.

²²⁵ Μετρολογικά παράλληλα αυτών των νομισμάτων δεν εντοπίζονται σε άλλες ελληνικές πόλεις παρά μόνο στο Εμπόριο και στη Ρόδη. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με νομίσματα λίγο υστερότερα, αλλά αντίστοιχου βάρους από την καρχηδονιακή πόλη Gades (σημερινό Cádiz), οδήγησαν στον ορισμό ενός ισπανικού/ιβηρικού σταθμιστικού κανόνα (Guadán 1955-1956, 221-26· García-Bellido 1994, 126-27). Η Μασσαλία την ίδια περίοδο κόβει νομίσματα βάρους 3,8 g τα οποία επίσης αναφέρονται συμβατικά ως δραχμές (García-Bellido 1994, 127· Villaronga 1997, 59· García-Bellido 2013, 126) και ο Depuyrot (1999, 16) τα χαρακτηρίζει ως τριόβολους *lourdes*.

²²⁶ Maluquer de Motes- Oliva 1965, 90-101, 109-22, lam.II-VI· Maluquer de Motes 1969, 14-22, lam.III-V· Villaronga 2000, 144-47, 171-72, lam.XLVI-L, 651-717.

²²⁷ Έχουν διατυπωθεί οι απόψεις ότι η γυναικεία μορφή θα μπορούσε να είναι η Άρτεμις ή η Αρέθουσα, ωστόσο, τα στάχυα που φέρει εν είδει διαδήματος στο κεφάλι καθιστούν πιο πιθανή την ερμηνεία της ως Περσεφόνη (Guadán 1955-1956, 257-66· Chaves Tristán 2009, 52).

²²⁸ Guadán 1955-1956, 267-72· Guadán 1957-1958, 59-72· Villaronga 2000, 131-33, 169, lam.XXI-XXIV.

σύμβολα της Περσεφόνης²²⁹ **(εικ.31)**. Η διαφοροποίηση από τους ελληνικούς σταθμηστικούς κανόνες, καθώς και η υιοθέτηση ενός καρχηδονιακού τύπου στα νέα νομίσματα προβάλλει τις ιδιαίτερα στενές σχέσεις που είχε το Εμπόριο με τις αποικίες της Καρχηδόνας στη νότια ιβηρική χερσόνησο και στη Σικελία²³⁰, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την παρουσία καρχηδονιακών νομισμάτων στην περιοχή του Εμπορίου²³¹.

Οι σχέσεις μεταξύ Εμπορίου και Καρχηδόνας αλλάζουν το 241 π.Χ., μετά την ήττα των τελευταίων στον Α΄ Καρχηδονιακό πόλεμο. Φαίνεται πως η καρχηδονιακή επιρροή στην περιοχή παύει να έχει την ίδια ισχύ και εγκαταλείπεται ο τύπος του όρθιου αλόγου στον οπισθότυπο, για να αντικατασταθεί από τον Πήγασο²³² **(εικ.32)**. Αλλαγή παρατηρείται και στον εμπροσθότυπο, όπου τη θέση της Περσεφόνης παίρνει η μορφή της νύμφης Αρέθουσας, που πλαισιώνεται από δελφίνια και είναι στραμμένη προς τα δεξιά, με σαφείς επιρροές από τα νομίσματα των Συρακουσών²³³ **(εικ.33-34)**. Η επιγραφή ΕΜΠΟΡΙΤΩΝ σε αυτόν τον τύπο βρίσκεται στον οπισθότυπο, κάτω από τον Πήγασο.

Η τελευταία φάση της εμπορίτικης δραχμής χαρακτηρίζεται από μια παράξενη τροποποίηση στο κεφάλι του Πηγάσου, το οποίο παίρνει τη μορφή ενός ανθρώπου με λυγισμένη τη μέση έτσι ώστε να ακουμπάει με

---

²²⁹ Η Tanit ήταν το αντίστοιχο της φοινικικής θεάς Αστάρτης (Villaronga 2000, 77).

²³⁰ García-Bellido 1994, 126-28· Aquilué et al. 2007, 44.

²³¹ Alfaro Asíns 1994, 178-79.

²³² Τη στιγμή που η ισορροπία των δυνάμεων στη Μεσόγειο γέρνει προς την πλευρά των Ρωμαίων, οι κάτοικοι του Εμπορίου δεν πρέπει να θεωρούσαν ευνοϊκό τον συσχετισμό τους με την Καρχηδόνα. Λαμβάνοντας υπόψιν τον προπαγανδιστικό ρόλο του νομίσματος, είναι απόλυτα δικαιολογημένη αυτή η αλλαγή του εικονογραφικού τύπου (Villaronga 2000, 35, 76, 90, 179· Chaves Tristán 2009, 51-2).

²³³ Στις πρώτες κοπές του νέου τύπου εξακολουθούν να εμφανίζονται μίσχοι σταχυνών στην κόμη, οι οποίοι στη συνέχεια παύουν να απεικονίζονται, παραπέμποντας σαφέστερα στην Αρέθουσα (Guadán 1955-1956, 273-76· Guadán 1957-1958, 87-116· Villaronga 2000, 133-41, 169-71, lam.XXV-XLI, XLIII-XLIV, 345-581, 607-621).

τα χέρια του τις μύτες των ποδιών του (εικ.35)²³⁴. Η μορφή αυτή έχει ερμηνευθεί ως απεικόνιση του αδερφού του Πηγάσου Χρυσάωρα, Καβείρου, του Απόλλωνα με πύλο ή του Έρωτα και τελευταία αποκαλείται απλώς τροποποιημένη κεφαλή, όρος όχι ιδιαίτερος περιγραφικός²³⁵. Την εν λόγω αλλαγή συνοδεύει και η μεγάλη αύξηση των κοπών και τοποθετείται στα τέλη του 3^{ου} π.Χ. αιώνα²³⁶. Θεωρείται πως σχετίζεται με την άφιξη των Ρωμαίων στην πόλη το 218 π.Χ. και την χρηματοδότηση των εξόδων που προέκυψαν από την παρουσία των ρωμαϊκών λεγεώνων στην περιοχή κατά την έναρξη του Β' Καρχηδονιακού πολέμου²³⁷.

4.2 Ρόδη

Τα πρώτα νομίσματα που με βεβαιότητα μπορούν να αποδοθούν στην αποικία της Ρόδης²³⁸ είναι οι αντίστοιχες δραχμές, που ξεκίνησαν να κόβονται τα τελευταία χρόνια του 4^{ου} π.Χ. αιώνα ή στις αρχές του 3^{ου}, πιθανόν λίγο νωρίτερα από αυτές του Εμπορίου²³⁹. Στον εμπροσθότυπο χαράσσεται η κεφαλή μιας θεότητας, εμπνευσμένη από τους τύπους του

---

²³⁴ Guadán 1957-1958, 125-66· Villaronga 2000, 141-44, 169-71, lam.XLI-XLVI, 582-606, 622-650.

²³⁵ Σχετικά με τη συζήτηση γύρω από τη μικρού μεγέθους μορφή που αντικαθιστά το κεφάλι του Πηγάσου, βλ. Guadán 1955-1956, 277-88· Villaronga 2000, 79-80· García-Bellido 2013, 124.

²³⁶ Η πλειοψηφία των κοπών της αποικίας χρονολογούνται αυτήν την περίοδο (Aquilué et al. 2007, 44)

²³⁷ Villaronga 2000, 179· Chaves Tristán 2009, 52· García-Bellido 2013, 124.

²³⁸ Οι κοπές αυτές διαθέτουν σχέδια υψηλής ποιότητας, γεγονός που ίσως να υποδεικνύει πως δεν ήταν αυτά τα πρώτα νομίσματα που χρησιμοποίησαν οι κάτοικοι της πόλης αλλά ίσως οι ανεπίγραφες κοπές που αποδίδονται στο Εμπόριο να ήταν κοινές κοπές δύο πόλεων που είναι πιθανόν αρχικά να λειτουργούσαν συλλογικά.

²³⁹ Guadán 1955-1956, 402-03· Villaronga 2000, 35· Campo 2005, 324· Campo 2006, 579· Ripollès 2012, 77. Ο Villaronga (2000, 79) αναφέρει πως οι κοπές του Εμπορίου με το όρθιο άλογο στον οπισθότυπο, που είναι οι πρώτες δραχμές που κυκλοφορούν, έχουν το ίδιο στυλ με τις τελευταίες που κόβονται από το νομισματοκοπείο της Ρόδης, οπότε θεωρεί πως η Ρόδη προηγείται χρονικά στην κοπή των δραχμών από το Εμπόριο.

Ευαινέτου, στα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αιώνα²⁴⁰, που συνοδεύεται από την επιγραφή ΡΟΔΗΤΩΝ²⁴¹ (εικ.36-37). Χαρακτηριστικό αυτών των κοπών είναι το σχέδιο που επιλέγεται για τον οπισθότυπο, μοναδικό στα νομίσματα του ελληνικού κόσμου²⁴². Αναπαρίσταται ένα ρόδο όπως φαίνεται από την κάτω πλευρά του. Ξεχωρίζουν τα τέσσερα πέταλα και τα τέσσερα σέπαλα σχηματίζουν έναν σταυρό (εικ.36), ο οποίος παραπέμπει σε προγενέστερα νομίσματα τύπου σταυρού-ρόδας από την περιοχή της Μασσαλίας²⁴³. Εκτός από τον οπισθότυπο με το ρόδο από την κάτω όψη, έχουν εντοπιστεί αργυρά νομίσματα που αναπαριστούν την πάνω όψη του τριανταφύλλου, ίδιου βάρους με τα προαναφερθέντα²⁴⁴.

Παράλληλα με αυτά τα νομίσματα κυκλοφορούσαν αργυρές υποδιαιρέσεις με το ρόδο στον οπισθότυπο να αναπαρίσταται είτε με την πάνω όψη του, είτε σε κατατομή (εικ.38)²⁴⁵. Τα βάρη τους κατατάσσονται σε δύο ομάδες, με μέσο όρο 0,52 g και 0,29 g, και αναγνωρίζονται σε αυτά οι ονομαστικές αξίες του τριτεταρτημορίου και του τριημιτεταρτημορίου²⁴⁶. Τις αργυρές υποδιαιρέσεις συνοδεύουν και χάλκινες, που χωρίζονται επίσης σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ανήκουν

---

²⁴⁰ Villaronga 2000, 75· Campo 2006, 576, 579. Ο Guadán (1955-1956, 414) και ο Maluquer de Motes (1966, 65) θεωρούν πως αντιγράφει το μοντέλο του Ευαινέτου όχι όμως απευθείας από τις Συρακούσες, αλλά μέσω των σικελο-καρχηδονιακών νομισμάτων.

²⁴¹ Στα νομίσματα της ρόδης απουσιάζουν τα δελφίνια και στις πρώτες κοπές η γυναικεία κεφαλή φέρει στα μαλλιά στάχυα κατά το πρότυπο της Περσεφόνης-Tanit.

²⁴² Ripollès 2012, 79-80.

²⁴³ Τα νομίσματα αυτά αντιγράφηκαν λίγο αργότερα στην περιοχή της νότιας Γαλλίας (Guadán 1957-1958, 419-42· Maluquer de Motes 1966, 66· Villaronga 1997, 144-47, lam.I-IV· 63-72, lam.XII-XX· Campo 2006, 580· Ripollès 2012, 81).

²⁴⁴ Στον εμπροσθότυπό τους διατηρούν την ίδια γυναικεία κεφαλή με την επιγραφή ΡΟΔΗΤΩΝ (Villaronga 2000, 59, lam.VII, 53-54· Campo 2006, 576, grup 6a, fig.14.1.13).

²⁴⁵ Campo 2005, 324· Campo 2006, 576, grup 4, fig.14.1.7. Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι το κεφάλι του εμπροσθότυπου το οποίο στρέφεται προς τα δεξιά, σε αντίθεση με τις δραχμές. Με το ρόδο σε κατατομή έχει εντοπιστεί μόνο ένα αντίγραφο, γεγονός που δημιουργεί αμφιβολίες σχετικά με την προέλευση του νομίσματος. Ο Villaronga (2000, 37-8) δεν θεωρεί πως σχετίζεται με το νησί της Ρόδου λόγω της διαφοράς στη σχεδίαση του άνθους.

²⁴⁶ Campo 2006, 575, 582-83, fig.14.1.6-7.

νομίσματα στον τύπο των δραχμών, με βάρη από 5,8 g έως 3 g και φέρουν στον εμπροσθότυπο γυναικεία κεφαλή στραμμένη προς τα αριστερά και στον οπισθότυπο την πάνω όψη του ρόδου²⁴⁷ **(εικ.39)**. Η πλειοψηφία των νομισμάτων αυτών αποτελούν επανακοπές πάνω σε καρχηδονιακά αντίγραφα που χρονολογούνται πριν το 241 π.Χ., πιθανόν από τη Σαρδηνία, με γυναικεία κεφαλή στον εμπροσθότυπο και προτομή αλόγου στον οπισθότυπο²⁴⁸ **(εικ.40)**.

Στη δεύτερη ομάδα των χάλκινων υποδιαιρέσεων ανήκουν νομίσματα βάρους από 1,4 g έως 0,42 g²⁴⁹ με τη γυναικεία κεφαλή του εμπροσθότυπου στραμμένη στα δεξιά και το άνθος του τριανταφύλλου σε κατατομή στον οπισθότυπο **(εικ.41)**. Έχει υποστηριχθεί πως τα εν λόγω νομίσματα δεν θα πρέπει να αποδοθούν στη Ρόδη, αλλά στο νησί της Ρόδου²⁵⁰. Ωστόσο, είναι πιθανότερο να ανήκουν στο νομισματοκοπείο της ελληνικής αποικίας και απλώς να μιμούνται τα ροδιακά, κυρίως λόγω της κατώτερης ποιότητας και της απουσίας της επιγραφής ΡΟ, χαρακτηριστικό των νομισμάτων του ελληνικού νησιού²⁵¹ **(εικ.42)**.

Το νομισματοκοπείο της Ρόδης φαίνεται πως έκοβε αργυρά νομίσματα μέχρι και λίγο μετά τη λήξη του Α' Καρχηδονιακού πολέμου²⁵².

---

²⁴⁷ Maluquer de Motes 1966, 70, lam.II· Villaronga 2000, 61, lam.IX-XI, 81-108· Campo 2005, 324· Campo 2006, 576, fig.14.1.14-17· Ripollès 2012, 80.

²⁴⁸ Maluquer de Motes 1966, 66· Villaronga 2000, 39· Campo 2000, 212· Campo 2006, 578-9. Την άποψη αυτή ενισχύει έναν νόμισμα αυτού του τύπου από τη Σαρδηνία το οποίο εντοπίστηκε στις ανασκαφές της Ρόδης (García-Bellido 1994, 128).

²⁴⁹ Maluquer de Motes 1966, 71-3, lam.I· Campo 2006, 576, fig.14.1.8-10· Ripollès 2012, 81.

²⁵⁰ Ο Villaronga (1973, 247-48· 2000, 39) θεωρεί πως τα νομίσματα αυτά έφτασαν στην ιβηρική χερσόνησο μέσω της Σικελίας, όπου έχουν βρεθεί αντίστοιχα ροδιακά νομίσματα.

²⁵¹ Η κυκλοφορία αυτών των υποδιαιρέσεων φαίνεται πως ξεκίνησε από τις αρχές του 3^{ου} π.Χ. αιώνα, παράλληλα με τις κοπές των αργυρών νομισμάτων, εφόσον τα ροδιακά πρότυπά τους κυκλοφορούσαν πιθανόν στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνα (Maluquer de Motes 1966, 67-8· Ashton 2001, 90-91· Campo 2005, 324· Ripollès 2012, 81).

²⁵² Χρονολογία η οποία ενισχύεται από την απουσία αργυρών νομισμάτων της Ρόδης στους θησαυρούς του Β' Καρχηδονιακού πολέμου (Campo 2005, 325). Η τελευταία φάση των αργυρών νομισμάτων χαρακτηρίζεται από τη δυσκολία διατήρησης της προγενέστερης υψηλής ποιότητας του νομισματοκοπείου (Campo 2006, 583).

Ύστερα από την ήττα των Καρχηδονίων, η πόλη φαίνεται να πέφτει σε παρακμή και συνεχίζει να κόβει μόνο χάλκινες υποδιαϊρέσεις, οι οποίες κάλυπταν τις ανάγκες χαμηλού κόστους μιας κοινωνίας που ήταν συνηθισμένη στη χρήση του νομίσματος, για να σταματήσει οριστικά η παραγωγή τους λίγο πριν την έναρξη του Β' Καρχηδονιακού πολέμου²⁵³.

---

²⁵³ Ίσως οι κοπές να σταμάτησαν νωρίτερα αλλά η χρήση των νομισμάτων είναι πιθανό να συνεχίστηκε μέχρι το 220 π.Χ. (Villaronga 2000, 35· Campo 2006, 583).

5. Ίδρυση – Σχέσεις – Παρακμή

Η πρώτη εγκατάσταση των Ελλήνων στην ιβηρική χερσόνησο στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} π.Χ. αιώνα, όπως είναι αναμενόμενο, αρχικά συνδέεται με μια σχέση εξάρτησης με τη μητρόπολή της²⁵⁴. Μετά τα μέσα του 6^{ου} π.Χ. αιώνα και την ίδρυση της Νεάπολης η οικονομική ανάπτυξη είναι αξιοσημείωτη και η ενίσχυση των εμπορικών οδών προς το νότο της χερσονήσου, αλλά κυρίως προς τις γείτονες τοπικές κοινωνίες οδήγησε στον μετασχηματισμό της σε ξεχωριστή πόλη με το όνομα Εμπόριο²⁵⁵. Κατά τη διάρκεια του 5^{ου} π.Χ. αιώνα παρατηρείται μια σταδιακή αποστασιοποίηση ανάμεσα στο Εμπόριο και τη Μασσαλία και πιθανόν να οφείλεται στην αλλαγή των εμπορικών ζωνών ενδιαφέροντος των δύο πόλεων²⁵⁶.

Οι δραστηριότητες των κατοίκων του Εμπορίου φαίνεται πως επικεντρώθηκαν στη διακίνηση των αγροτικών προϊόντων, κυρίως σιτηρών, καθώς και μετάλλων, προς τις ελληνικές πόλεις²⁵⁷. Σε αυτό βοηθούσε η θέση του δίπλα σε δύο ποτάμιες οδούς που οδηγούσαν στην

---

²⁵⁴ Το όνομα της αποικίας καθιστά σαφή τον αρχικό ρόλο της ως ένα από τα εμπορία της Μασσαλίας στα παράλια του Κόλπου του Λέοντος, με σκοπό τον καλύτερο έλεγχο της περιοχής (Castanyer et al. 1999, 288· Domínguez 2004, 159· Aquilué et al. 2007, 18-9).

²⁵⁵ Σε αυτό φαίνεται να βοήθησε και μια μικρή κάμψη της Μασσαλίας στις αρχές του 5^{ου} π.Χ. αιώνα (Villard 1960, 118-19· Domínguez 1986, 198· Aquilué 1999b, 483).

²⁵⁶ Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να δείχνει μια ξαφνική ρήξη μεταξύ των δύο αποικιών και η απόσταση αυτή συμπεραίνεται από τη μείωση των εισαγωγών μασσαλιώτικων προϊόντων, όπως δείχνουν οι μελέτες της κεραμικής, χωρίς όμως αυτά να παύουν εντελώς να εισάγονται στους επόμενους αιώνες (Sanmartí et al. 1990, 165-70· Villard 1994, 299-300· Principal 1998, 178-81· Sanmartí Grego 2000, 312).

²⁵⁷ Οι υπόγειοι αποθηκευτικοί χώροι (*silo*) στην πεδιάδα δυτικά του Εμπορίου αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της βόρειας Καταλονίας έχουν ερμηνευθεί κυρίως ως αποθήκες σιτηρών, ωστόσο, έχει διατυπωθεί η άποψη πως μπορεί να εξυπηρετούσαν στη συλλογή πόσιμου νερού (Domínguez 1986, 196· Ruiz de Arbulo 1992, 63-6· Plana Mallart 1994, 139· Rafel i Fontanals 2008, 243-328). Η πεδιάδα των *silo* δυτικά του Εμπορίου έχει υποστηριχθεί πως ελεγχόταν από τους Εμπορίτες και αποτελούσε ουσιαστικά την *χώρα* της αποικίας (Padró-Sanmartí 1987, 23-6· Ruiz de Arbulo 1992, 66-8· Plana Mallart 1994, 139, 193). Ο Domínguez (1986, 196-98) υποστηρίζει πως η κύρια δραστηριότητα των Εμποριτών ήταν η παραγωγή, η επεξεργασία και η διακίνηση λιναριού.

ενδοχώρα και διευκόλυναν τις συναλλαγές με τους ντόπιους πληθυσμούς. Τα βασικότερα προϊόντα ανταλλαγής από πλευράς των Ελλήνων ήταν το κρασί και το λάδι, καθώς και λεπτά αγγεία αττικών κυρίως εργαστηρίων, όπως συμπεραίνεται από τη διασπορά τους οικισμούς των αυτοχθόνων²⁵⁸. Αν και οι κύριες επαφές από πλευράς Εμπορίου γινόταν με τις τοπικές φυλές των Ιβήρων²⁵⁹, ανέπτυξαν σχέσεις και με περιοχές καρχηδονιακής επιρροής, με βασικότερη την Ίμπιζα, όπως δείχνει ο μεγάλος αριθμός αμφορέων (*ánforas púnico-ebusitanas*) από εργαστήρια του νησιού των Βαλεαρίδων που έχουν εντοπιστεί στην ελληνική αποικία, αλλά και από αττικά αγγεία στην Καρχηδόνα και στη σφαίρα επιρροής της²⁶⁰. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι σχέσεις αυτές φαίνεται ήταν αρκετά έντονες, λαμβάνοντας υπόψιν την υιοθέτηση κοινών εικονογραφικών τύπων στα νομίσματα, όμως αλλάζουν μετά τα μέσα του 3^{ου} π.Χ. αιώνα, με την ήττα των Καρχηδονίων στον Α' καρχηδονιακό πόλεμο²⁶¹.

Η κατεξοχήν ναυτική δραστηριότητα των κατοίκων του Εμπορίου προξενεί απορίες σχετικά με τη θέση στην οποία επέλεξαν οι Ίωνες άποικοι, άριστοι ναυτικοί²⁶², να εγκαταστήσουν το λιμάνι τους. Η περιοχή είναι γνωστή από την αρχαιότητα για τους ισχυρότατους βόρειους και

---

²⁵⁸ Ο όγκος των αττικών αγγείων που χρονολογούνται στον 4^ο π.Χ. αιώνα είναι μεγαλύτερος από αυτών του 5^{ου} π.Χ. αιώνα (Padró-Sanmartí 1987, 23· Sanmartí Grego 1994, 48-50). Από τις παραστάσεις των ερυθρόμορφων αγγείων παρατηρείται μια προτίμηση σε συμποσιακά θέματα και παραστάσεις που σχετίζονται με τον Διόνυσο (Domínguez 1986, 198).

²⁵⁹ Τα μεγαλύτερα ποσοστά επί του συνόλου της κεραμικής ανήκουν σε ιβηρικούς αμφορείς (Sanmartí 1999, 171· Aquilué et al. 2004, 170-72).

²⁶⁰ Morel 1994, 325-332· Principal 1998, 185-88· Sanmartí 1999, 172-73· Aquilué et al. 2004, 174-78· Sanmartí Grego et al. 2004, 187-88. Η πύλη από την οποία εισέρχονταν τα αττικά αγγεία στην ιβηρική χερσόνησο φαίνεται πως ήταν τα λιμάνια του κόλπου των Ρόδων (Padró-Sanmartí 1987, 23· Principal 1998, 175).

²⁶¹ Βλ. υποσημ. 231 και 232.

²⁶² Ηρόδοτος, 1.163.1-2: «οἱ δὲ Φωκαῖες οὗτοι ναυτιλίῃσι μακρῇσι πρῶτοι Ἑλλήνων ἐχρήσαντο, καὶ τὸν τε Ἀδρίην καὶ τὴν Τυρσηνίην καὶ τὴν Ἰβηρίην καὶ τὸν Ταρτηρὸν οὗτοι εἰσὶ οἱ καταδέξαντες· ἐναυτίλλοντο δὲ οὐ στρογγύλῃσι νηυσὶ ἀλλὰ πεντηκοντέροισι.».

βορειοανατολικούς ανέμους (*tramontana*)²⁶³, που μέχρι σήμερα θερίζουν το αρχιπέλαγος των Βαλεαρίδων νήσων και τις ακτές της Καταλονίας²⁶⁴ (εικ.88). Το σημείο στο οποίο βρίσκεται το λιμάνι του Εμπορίου, στα νότια του Κόλπου των Ρόδων, δεν προστατεύεται καθόλου από αυτούς τους ανέμους, σε αντίθεση με τη Ρόδη, στα βόρεια του κόλπου, με το ακρωτήριο Creus να εμποδίζει τους ανέμους να διαταράξουν τον ήρεμο όρμο στον οποίο βρίσκεται η ελληνική αποικία²⁶⁵.

Είναι άξιο περιέργειας το γιατί επιλέχθηκε η νότια θέση και όχι η βόρεια για την αρχική εγκατάσταση. Το μεγάλο πλεονέκτημα της πρώτης είναι ότι βρίσκεται πάνω σε δύο ποτάμιες οδούς που βοηθούσαν την επικοινωνία και τις εμπορικές δραστηριότητες με τους κατοίκους της ενδοχώρας, αλλά και το γεγονός ότι βρίσκεται κοντά σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις στα δυτικά της²⁶⁶. Αντίθετα, η δεύτερη είναι πιο απομακρυσμένη από καλλιεργήσιμες εκτάσεις και ποτάμιες οδούς όμως είναι το καλύτερο αγκυροβόλιο στον κόλπο²⁶⁷.

Λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω, τα δύο αυτά σημεία φαίνεται να αλληλοσυμπληρώνουν τις ανάγκες της αποικίας για καλλιεργήσιμη γη, ασφαλές λιμάνι και δυνατότητα επικοινωνίας με τους αυτόχθονες πληθυσμούς. Παρόλη την απουσία ευρημάτων πρωιμότερων από τα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αιώνα²⁶⁸, δεν μπορεί να αποκλειστεί μια παράλληλη χρήση της περιοχής της Ρόδης, που διέθετε ευνοϊκότερα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά για τη δημιουργία ενός επινείου από τους αποίκους του

---

²⁶³ Avienus, *Ora Maritima*, 564-566: «*praeterque vasti gurgitis crepulas aquas/ (nam propter amplum marginis laxae ambitum/ventis tumescit saepe percellentibus)*».

²⁶⁴ Οι άνεμοι αυτοί φτάνουν τη μέγιστη έντασή τους περιοχή του Αμπουρδά, με ταχύτητα που ξεπερνά τα 200 km/h.

²⁶⁵ Ruiz de Arbulo 1984, 118-21, fig.1.

²⁶⁶ Puig et al. 2006, 611.

²⁶⁷ Ruiz de Arbulo 1984, 119· Principal 1998, 183.

²⁶⁸ Η μεγάλη διατάραξη των στρωμάτων στο μεσαιωνικό φρούριο της Ρόδης από τη συνεχή χρήση του χώρου, καθώς και οι περιορισμένης έκτασης ανασκαφές στην περιοχή (Principal 1998, 181), αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο της ύπαρξης παλαιότερης φάσης.

Εμπορίου, αν όχι από τις αρχές της εγκατάστασης στην Παλαιάπολη, πιθανόν από τα μέσα ή τέλη του 6^{ου} π.Χ. αιώνα. Η ανάγκη ύπαρξης ενός ασφαλούς αγκυροβολίου θα πρέπει να αποτελούσε βασικό στοιχείο για την ανάπτυξη των εμπορικών δραστηριοτήτων της αποικίας και το σημείο που βρίσκεται η Ρόδη προσέφερε, εκτός από αυτό, και τη δυνατότητα μεγαλύτερου ελέγχου του Κόλπου των Ρόδων. Η πρακτική ίδρυσης εμπορικών σταθμών για τον καλύτερο έλεγχο των εμπορικών δρόμων, ακόμη και σε κοντινές περιοχές, δεν ήταν άγνωστη στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και θα μπορούσε το ίδιο να ισχύει και σε αυτήν την περίπτωση²⁶⁹. Η θεωρία αυτή συμφωνεί με το απόσπασμα του Στράβωνα που αναφέρει στη Ρόδη ως «Ἐμποριτῶν κτίσμα»²⁷⁰.

Μια άποψη θέλει τη Ρόδη να αποτελεί αποικία της Μασσαλίας και όχι του Εμπορίου, η οποία ιδρύθηκε στις αρχές του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, όταν οι Μασσαλιώτες έχασαν τον έλεγχο του Εμπορίου και αντίστοιχα την πρόσβαση στις αγορές της περιοχής²⁷¹. Ωστόσο, όπως έχει αναφερθεί, δεν φαίνεται να υπήρξε απότομη ρήξη στις σχέσεις μεταξύ Εμπορίου και Μασσαλίας²⁷² που να δικαιολογεί την ίδρυση ενός δεύτερου εμπορικού σταθμού και μάλιστα σε τόσο κοντινή απόσταση²⁷³. Το βασικό επιχείρημα αυτής της θεωρίας είναι η στενή σχέση της Ρόδης με τη Μασσαλία, όπως

---

²⁶⁹ Η απόσταση που χωρίζει το Εμπόριο από την Ρόδη είναι περίπου 20 km. Λίγο μεγαλύτερη απόσταση χώριζε τη Θάσο από την Οισύμη, αποικία των Θασίων στην απέναντι όχθη, για τον καλύτερο έλεγχο της περιοχής (Loukouroulou 2004, 864-65· Reger 2004, 778-82).

²⁷⁰ Βλ. υποσημ.99. Έχει υποστηριχθεί πως ο Στράβων χαρακτηρίζει τη Ρόδη ως κτίσμα των Εμποριτών επηρεασμένος από την εποχή του, κατά την οποία το Εμπόριο ήλεγχε την παλιά αποικία της Ρόδης (Pena 2006, 50-1· Puig et al. 2006, 613). Ωστόσο, η ύπαρξη της Ρόδης μετά τις αρχές του 2^{ου} π.Χ. αιώνα, έστω και ως πολίχνη, ή ο έλεγχός της από το Εμπόριο δεν αναφέρεται ούτε στις πηγές, ούτε προκύπτει από τα αρχαιολογικά δεδομένα.

²⁷¹ Με αυτόν τον τρόπο θεωρείται ότι θα διασφαλιζόταν τα εμπορικά συμφέροντά της (Puig et al. 2006, 613).

²⁷² Βλ. υποσημ. 256.

²⁷³ Η ενέργεια αυτή θα ήταν προκλητική από πλευράς Μασσαλίας και θα δικαιολογούνταν σε περίπτωση που οι σχέσεις της με το Εμπόριο είχαν με κάποιο τρόπο διαταραχθεί.

προκύπτει από τη μελέτη των υλικών καταλοίπων, κυρίως της κεραμικής. Υποστηρίζεται πως οι αμφορείς με προέλευση από τη Μασσαλία αποτελούν την πλειοψηφία των εισαγόμενων αμφορέων, άρα οι σχέσεις των δύο περιοχών ήταν ιδιαίτερα στενές²⁷⁴. Όμως στο σύνολο των εισαγόμενων αμφορέων κακώς δεν συμπεριλαμβάνονται οι ιβηρικοί, που είναι αυτοί που πραγματικά αποτελούν την πλειοψηφία αυτού του είδους των αγγείων στην περιοχή²⁷⁵. Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και στο γειτονικό Εμπόριο²⁷⁶, γεγονός που κατά μία έννοια συνδέει τις δύο αποικίες μεταξύ τους αλλά και με το τοπικό εμπόριο και με περιοχές της σφαίρας επιρροής της Καρχηδόνας, όπως η Ίμπιζα²⁷⁷. Σε αυτό συνηγορούν και οι κοπές των νομισμάτων του Εμπορίου και της Ρόδης που εκτός από την κοινή μετρολογία των δραχμών τους, έχουν και παρόμοιο εικονογραφικό τύπο στον εμπροσθότυπο²⁷⁸.

Όπως προαναφέρθηκε, το βασικό χαρακτηριστικό της Ρόδης ως το πιο προστατευμένο σημείο του κόλπου είναι πιθανόν να εκμεταλλεύθηκαν οι κάτοικοι του Εμπορίου, εγκαθιστώντας εκεί το λιμάνι, το οποίο λειτουργούσε ως η πύλη εισόδου και εξόδου των προϊόντων από και προς την ιβηρική χερσόνησο. Κρίνοντας από τα ευρήματα των κλιβάνων και την ταυτοποίηση του τοπικού εργαστηρίου

---

²⁷⁴ Puig et al. 2006, 614.

²⁷⁵ Το ποσοστό των ιβηρικών αμφορέων είναι και στις τέσσερις φάσεις, στις οποίες έχει χωριστεί η εξέλιξη της αποικίας, υψηλότερο από τα υπόλοιπα με τους αμφορείς της Μασσαλίας μόνο σε μία περίπτωση να ξεπερνούν ακόμη και τους αμφορείς με προέλευση την Ίμπιζα (Puig et al. 2006d, 563-66, fig.13.2, 13.4, 13.6, 13.8).

²⁷⁶ Από δύο δημοσιεύσεις (Sanmartí et al. 1986, Sanmartí 1988), λαμβάνοντας υπόψιν και τις αναθεωρήσεις σχετικά με τις προελεύσεις των αμφορέων (βλ. υποσημ. 150 και 157), προκύπτει πως στα τέλη του 5^{ου} και κατά τη διάρκεια του 4^{ου} π.Χ. αιώνα ο μεγαλύτερος όγκος των αμφορέων ανήκει σε ιβηρικούς αμφορείς.

²⁷⁷ Τα αποτελέσματα της κεραμικής μελέτης είναι ενδεικτικά από τη στιγμή που η έκταση των ανασκαφών στην περιοχή της Ρόδης είναι ιδιαίτερα μικρή και στην περίπτωση του Εμπορίου η δημοσιευμένη κεραμική από στρώματα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα είναι επίσης πολύ περιορισμένη, χωρίς να υπάρχουν στοιχεία για τον 3^ο π.Χ. αιώνα (Principal 1998, 182-83).

²⁷⁸ Βλ. κεφάλαιο 4.

κεραμικής του 3^{ου} π.Χ. αιώνα, δεν θα ήταν απίθανη μια πρωιμότερη βιομηχανική εγκατάσταση στο ίδιο σημείο, που η εγγύτητά του με το λιμάνι θα διευκόλυνε την μεταφορά των προϊόντων. Με την πάροδο του χρόνου και την ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας των κατοίκων του Εμπορίου, η περιοχή του επινείου θα πρέπει να βρισκόταν σε μεγάλη άνθηση, όπως και οι επαφές με τους ντόπιους πληθυσμούς.

Η ανάπτυξη αυτή μπορεί να λειτούργησε ως έναυσμα για τον ανακαθορισμό των δυνατοτήτων της αρχικής εγκατάστασης που σταδιακά θα οδηγούσε στη μετατροπή της περιοχής από έναν λιμενικό σταθμό στη νέα πόλη της Ρόδης. Έχει υποστηριχθεί πως η άφιξη νέων ελληνικών ομάδων σχετίζεται με μια τέτοια εξέλιξη²⁷⁹, όμως οι σχέσεις με τους αυτόχθονες πιθανόν να έπαιξαν σημαντικότερο ρόλο σε αυτήν την προοδευτική διαδικασία²⁸⁰. Αυτό φαίνεται από την ανάγκη δημιουργίας από πλευράς της Ρόδης διαφορετικών αφετηριών -δωρικών και όχι ιωνικών- από αυτές του Εμπορίου, τη δημιουργία ενός ξεχωριστού παρελθόντος που θα ενίσχυε την ανεξάρτητη οντότητά της²⁸¹. Με αυτόν τον τρόπο θα τονιζόταν η ελληνικότητα των κατοίκων της πόλης, που ίσως είχε τεθεί υπό αμφισβήτηση λόγω της ανάμειξης με τον ντόπιο πληθυσμό, και η παλαιότητά τους στην περιοχή που αυτόματα θα τους έδινε άλλα κυριαρχικά δικαιώματα. Η εν λόγω προσπάθεια επανακαθορισμού του παρελθόντος αντικατοπτρίζεται στην παράδοση

---

²⁷⁹ Principal 1998, 185. Αν έφτασε στην περιοχή νέος πληθυσμός ελληνικής ταυτότητας δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθεί. Ωστόσο, είναι πιθανόν μια ομάδα Ελλήνων, που ίσως κατείχε προνομιακή θέση λόγω των εμπορικών δραστηριοτήτων, να πρωτοστάτησε σε μια κίνηση ανεξαρτησίας.

²⁸⁰ Η περίοδος ανάπτυξης της Ρόδης γύρω στο 300 π.Χ. συμπίπτει με την χρονολογία εγκατάλειψης του οικισμού των Ινδηκετών της Peralada, περίπου 15 km βορειοδυτικά της ελληνικής αποικίας. Οι κάτοικοί του θα μπορούσαν να είχαν ενσωματωθεί στον πληθυσμό της Ρόδης (Puig et al. 2006, 618).

²⁸¹ Principal 1998, 185.

της ροδιακής αποικίας²⁸² που αναφέρεται στον Στράβωνα, προγενέστερης από αυτή των Φωκαέων ή των Μασσαλιωτών.

Το στρώμα καταστροφής που εντοπίστηκε στη Ρόδη και χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} π.Χ. αιώνα πιθανόν να σχετίζεται με κάποια σύγκρουση στο πλαίσιο του επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας της εγκατάστασης²⁸³. Σε περίπτωση που το στρώμα καταστροφής οφείλεται όντως σε σύγκρουση, παρόλο που δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί ο αντίπαλος, φαίνεται πως η Ρόδη βγήκε κερδισμένη από αυτήν, κρίνοντας από τη δημιουργία της ελληνιστικής συνοικίας στις αρχές του 3^{ου} π.Χ. αιώνα, καθώς και από την κοπή δραχμής με την επιγραφή ΡΟΔΗΤΩΝ, που προσδιορίζει και εδραιώνει την ύπαρξη της νέας πόλης²⁸⁴. Εάν θεωρηθεί πως οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές είναι το Εμπόριο και η Ρόδη, θα ήταν αναμενόμενη η διάσταση των σχέσεων μετά από μια ενδεχόμενη συμπλοκή. Ωστόσο, η κοπή νομισμάτων και από τις δύο πόλεις με την ίδια μετρολογία υποδεικνύει τουλάχιστον την κοινή εμπορική ζώνη δραστηριοποίησης των δύο αποικιών.

Η μόνη διαφορά που μπορεί να εντοπιστεί με βεβαιότητα είναι στη στάση που κράτησαν απέναντι στη Ρώμη. Το Εμπόριο στάθηκε σύμμαχος της, με την ίδια πίστη όπως και η Μασσαλία, παρόλη την μικρότερη οικονομική ισχύ συγκριτικά με τη μητρόπολή της²⁸⁵. Όπως αναφέρει ο Τίτος Λίβιος, η συμμαχία αυτή λειτούργησε για το Εμπόριο σαν πρόσθετη

---

²⁸² Παλαιότερες απόψεις υποστήριζαν την ίδρυση, στον 8^ο π.Χ. αιώνα, της αποικίας από Ροδίους (Almagro 1950, 151· Maluquer de Motes 1965, 17-22) Ωστόσο, δεν έχουν εντοπιστεί αρχαιολογικά ευρήματα που να μπορούν να στηρίξουν την εν λόγω θεωρία (Domínguez 2013, 396-400).

²⁸³ Η περιορισμένη έκταση στην οποία εντοπίστηκε το στρώμα καταστροφής (βλ. στο παρόν, 47-80) επιτρέπει μόνο την ανάπτυξη θεωριών σχετικά με την ερμηνεία του.

²⁸⁴ Οι παλαιότερες υποδιαιρέσεις νομισμάτων έχει υποστηριχθεί πως, εφόσον δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί το πού κόπηκαν, δεν μπορούν να αποδοθούν μόνο στο Εμπόριο αλλά και στη Ρόδη (Guadán 1955-1956, 181-82).

²⁸⁵ Τίτος Λίβιος, *Ab Urbe Condita*, 34.9: «*Erant etiam eo tutiores quod sub umbra Romanae amicitiae latebant, quam sicut minoribus uiribus quam Massilienses pari colebant fide.*».

ασπίδα απέναντι στους αυτόχθονες πληθυσμούς, με τους οποίους εκείνη την περίοδο οι σχέσεις ήταν τεταμένες, όπως συνάγεται από την αφήγηση του λατίνου ιστορικού²⁸⁶. Από την άλλη πλευρά, η Ρόδη από τα μέσα του 3^{ου} π.Χ. αιώνα και εξής παρουσιάζει μια σταδιακή παρακμή, σταματά την παραγωγή αργυρών νομισμάτων και κόβει πια μόνο χάλκινα²⁸⁷, πιθανή συνέπεια της στάσης που κράτησε κατά τον Α' καρχηδονιακό πόλεμο, στο αντίθετο στρατόπεδο από αυτό της Ρώμης. Η παρακμή αυτή οδήγησε στην ερήμωση της πόλης και στην τελική καταστροφή της, με την εκδίωξη μιας ιβηρικής φρουράς²⁸⁸, οχυρωμένης στη Ρόδη, από τα στρατεύματα του Κάτωνος, που αποβιβάστηκαν στην ιβηρική χερσόνησο στις αρχές του 2^{ου} π.Χ. αιώνα²⁸⁹.

---

²⁸⁶ Βλ. στο παρόν, 32-3.

²⁸⁷ Βλ. κεφάλαιο 4.2.

²⁸⁸ Το στοιχείο αυτό που δίνει ο Τίτος Λίβιος ενισχύει την άποψη της σχέσης της Ρόδης με τους αυτόχθονες πληθυσμούς, στην προκειμένη περίπτωση, των Ινδηκετών.

²⁸⁹ Βλ. υποσημ. 93. Η ενέργεια αυτή μαρτυράται και από το στρώμα καταστροφής που εντοπίστηκε από την αρχαιολογική σκαπάνη (βλ. κεφάλαιο 3.2).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

<i>Al-Basit</i>	<i>Al-Basit: Revista de estudios albacetenses</i>
<i>Ampurias</i>	<i>Ampurias: Revista de prehistoria, arqueología y etnología</i>
<i>ArchEspArq</i>	<i>Archivo español de arqueología</i>
<i>BAR</i>	<i>British Archaeological Reports</i>
<i>BiAMA</i>	<i>Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine</i>
<i>Empúries</i>	<i>Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana</i>
<i>Florentia</i>	<i>Florentia iliberritana: Revista de estudios de antigüedad clásica</i>
<i>Fonaments</i>	<i>Fonaments: Prehistòria i Món Antic als Països Catalans</i>
<i>HuelvaArq</i>	<i>Huelva Arqueológica</i>
<i>MM</i>	<i>Madriдер Mitteilungen</i>
<i>NC</i>	<i>Numismatic Chronicle</i>
<i>Pyrenae</i>	<i>Pyrenae: revista de prehistòria i antiguitat de la Mediterrània Occidental</i>
<i>RANarb</i>	<i>Revue archéologique de Narbonnaise</i>
<i>RAP</i>	<i>Revista d'Arqueologia de Ponent</i>
<i>RÉA</i>	<i>Revue des études anciennes</i>
<i>Saldvie</i>	<i>Saldvie: Estudios de prehistoria y arqueología</i>
<i>Saguntum</i>	<i>Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia</i>
<i>ZPE</i>	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

- Adroher Auroux 1993   Adroher Auroux, A.M. 1993. "Amphores puniques ébusitaines". Στο *Dicocer: Dictionnaire des céramiques antiques (7ème s. av.n.è. - 7ème de n.è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, επιμ. Μ. Py, 74-77. Lattara 6. Lattes: Éditions de l'Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Orient.
- Adroher Auroux 1993a   Adroher Auroux, A.M. 1993. "Amphores puniques". Στο *Dicocer: Dictionnaire des céramiques antiques (7ème s. av.n.è. - 7ème de n.è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, επιμ. Μ. Py, 78-82. Lattara 6. Lattes: Éditions de l'Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Orient.
- Adroher Auroux-López Marcos 1995   Adroher Auroux, A.M. και Α. López Marcos. 1995. "Las cerámicas de barniz negro I. Cerámicas áticas y protocampanienses." *Florentia* 6:11-53.
- Adroher Auroux-López Marcos 1996   Adroher Auroux, A.M. και Α. López Marcos. 1996. "Las cerámicas de barniz negro II. Cerámicas campanienses." *Florentia* 7:11-37.
- Ainaud de Lasarte 1965   Ainaud de Lasarte, J. 1965. "La plaza fuerte de Rosas." *Revista de Girona* 31:42-46.
- Alfaro Asíns 1994   Alfaro Asíns, C. 1994. "Monedas cartaginesas y norteafricanas halladas en Ampurias." *HuelvaArq* 13(2):175-201.
- Almagro 1943   Almagro, M. 1943. *Ampurias. Guía de las excavaciones*. Barcelona: Diputación Provincial de Barcelona.
- Almagro 1950   Almagro, M. 1950. "Las fuentes escritas referentes a Ampurias." *Ampurias* 12:145-235.
- Almagro 1950a   Almagro, M. 1950. "Una necrópolis de campos de urnas en Ampurias. El cementerio Parralli." *ArchEspArq* 23:39-71.

- Almagro 1952 Almagro, M. 1952. "Las inscripciones ampuritanas, griegas, ibéricas y latinas." *Monografías Ampuritanas* 2. Barcelona: Departamento de Barcelona del Instituto Rodrigo Caro de Arqueología del C.S. de I.C.
- Almagro 1953 Almagro, M. 1953. "Las necrópolis de Ampurias, Vol.I Introducción y necrópolis griegas". *Monografías Ampuritanas* 3. Barcelona: Seix y Barral.
- Almagro 1955 Almagro, M. 1955. "Las necrópolis de Ampurias, Vol.II Necrópolis romanas y necrópolis indígenas." *Monografías Ampuritanas* 3. Barcelona: Seix y Barral.
- Almagro 1955a Almagro, M. 1955. "Gerona en la Historia de las Excavaciones de Ampurias." *Revista de Girona* 1:75-82.
- Almagro Gorbea 2012 Almagro Gorbea M. 2012. "La escultura griega en Iberia". Στο *Iberia Graeca. El legado arqueológico griego en la península Ibérica*, επιμ. X. Aquilué, P. Cabrera, 82-91. Girona: Centro Iberia Graeca.
- Alonso-Núñez 1992 Alonso-Núñez, J.M. 1992. "El nordeste de la península ibérica en Estrabón." *Faventia* 14(1):91-95.
- Aquilué 1999 Aquilué, X. 1999. "Història de les investigacions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries". Στο *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996): de l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, επιμ. X. Aquilué, 17-49. *Monografies Emporitanes* 9. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Aquilué 1999a Aquilué, X. 1999. "El projecte d'intervencions arqueològiques". Στο *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996): de l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, επιμ. X. Aquilué, 75-84. *Monografies Emporitanes* 9. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.

- Aquilué 1999b Aquilué, X. 1999. "Conclusions". Στο *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996): de l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, επιμ. X. Aquilué, 469-492. *Monografies Emporitanes* 9. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Aquilué 2012 Aquilué, X. 2012. "Las colonias griegas en Iberia". Στο *Iberia Graeca. El legado arqueológico griego en la península Ibérica*, επιμ. X. Aquilué, P. Cabrera, 46-57. Girona: Centro Iberia Graeca.
- Aquilué 2015 Aquilué, X. 2015. "Emporion, puerta de entrada de Roma en Hispania". Στο *Los Escipiones. Roma conquista Hispania*, επιμ. M. Bendala Galán, 91-105. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Regional de la Comunidad de Madrid.
- Aquilué et al. 2002 Aquilué, X., P. Castanyer, M. Santos, και J. Tremoleda. 2002. "Nuevos datos acerca del hábitat arcaico de la 'Palaia Polis' de Emporion." *Pallas* 58:301-327.
- Aquilué et al. 2004 Aquilué, X., P. Castanyer, M. Santos, και J. Tremoleda. 2004. "L'evolució dels contextos de materials amfòrics en la Palaia Polis d'Empòrion entre els segles VI i II a.C.". Στο *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts. Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 21, 22 i 23 de març del 2002)*, επιμ. J. Sanmartí Greco, D. Ugolini, J. Ramon, D. Asencio, 165-184. Barcelona: Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat.
- Aquilué et al. 2006 Aquilué, X., P. Castanyer, M. Santos, και J. Tremoleda. 2006. "El comercio etrusco en Emporion: Evidencias sobre la presencia de materiales etruscos en la Palaia Polis de Empúries". Στο *Gli Etruschi da Genova ad Ampurias : atti del XXIV convegno di studi etruschi ed italici, Marseille - Lattes, 26 settembre - 1 ottobre 2002*, επιμ. S. Gori, M.C. Bettini, 175-192. Pisa Roma: Istituto editoriali e poligrafici internazionali.

- Aquilué et al. 2007   Aquilué, X., P. Castanyer, M. Santos, και J. Tremoleda. 2007. *Empúries. Guías del Museu d'Arqueologia de Catalunya*. Tarragona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Aquilué-Cabrera 2012   Aquilué, X. και P. Cabrera. 2012. "El Centro Iberia Graeca". Στο *Iberia Graeca. El legado arqueológico griego en la península Ibérica*, επιμ. X. Aquilué, P. Cabrera, 156-165. Girona: Centro Iberia Graeca.
- Aquilué-Cabrera 2014   Aquilué, X. και P. Cabrera. 2014. "El Centro Iberia Graeca". Στο *CIAC. Actas XVIII Congreso Internacional de Arqueología Clásica/Proceedings XIIIth International Congress of Classical Archaeology. Centro y periferia en el mundo clásico/Centre and periphery in the ancient world* επιμ. J.M. Álvarez Martínez, T. Nogales Basarrate, I. Rodá de Llanza, 1941-1946. Mérida: Museo Nacional de Arte Romano.
- Aranegui 1975   Aranegui, C. 1975. "La cerámica gris monocroma. Puntualizaciones sobre su estudio." *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 11:333-379.
- Arcelin-Pradelle et al. 1982   Arcelin-Pradelle, C., B. Dedet και M. Py. 1982. "La céramique grise monochrome en Languedoc oriental." *RANarb* 15:19-65.
- Arribas 1987   Arribas, A. 1987. *El barco de El Sec (Calvià, Mallorca): estudio de los materiales*. Mallorca: Graficas Mirama.
- Ashton 2001   Ashton, R.H.J. 2001. *The Coinage of Rhodes, 408- c. 190 BC. Στο Money and its Uses in the Ancient Greek World*, επιμ. A. Meadows, K. Shipton, 79-115. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Barruol-Py 1978   Barruol, G. και M. Py. 1978. "Recherches récentes sur la ville antique d'Espeyran à Saint-Gillesdu-Gard." *RANarb* 11:19-100.
- Blech et al. 1994   Blech, M., G. Hoffmann και D. Marzoli. 1994. "Primera Campaña de investigación en la costa del Ampurdán." *HuelvaArq* 13(2):75-85.

- Bosch Gimpera 1944   Bosch Gimpera, P. 1944. *El poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España*. México: Imp. Universitaria.
- Brenot 1992   Brenot, C. 1992. "Une étape du monnayage de Marseille: les émissions du Ve s. av. J.-C.". Στο *Marseille grecque et la Gaule: actes du colloque international d'histoire et d'archéologie et du 5e Congrès archéologique de Gaule méridionale (Marseille, 18-23 novembre 1990)*, επιμ. M. Bats et al., 245-253. *Études Massaliètes* 3. Aix-en-Provence: Édisud/Centre C. Jullian. Lattes/Aix-en-Provence: A.D.A.M. éditions/Université de Provence.
- Bunbury 1879   Bunbury, E.H. 1879. *A History of ancient geography among the Greeks and Romans from earliest ages till the fall of the Roman Empire*. London: John Murray, Albemarle Street.
- Cabrera 2012   Cabrera, P. 2012. "Los griegos en Occidente". Στο *Iberia Graeca. El legado arqueológico griego en la península Ibérica*, επιμ. X. Aquilué, P. Cabrera, 15-24. Girona: Centro Iberia Graeca.
- Cabrera-Sánchez 2000   Cabrera, P. και C. Sánchez (επιμ). 2000. *Los griegos en España: tras las huellas de Heracles/Οι Αρχαίοι Έλληνες στην Ισπανία: στα ίχνη του Ηρακλή*. Madrid: Museo Arqueológico Nacional.
- Cabrera-Olmos 2012   Cabrera, P. και R. Olmos. 2012. "Historiografía de la arqueología griega en la península Ibérica". Στο *Iberia Graeca. El legado arqueológico griego en la península Ibérica*, επιμ. X. Aquilué, P. Cabrera, 35-45. Girona: Centro Iberia Graeca.
- Campo 2000   Campo, M. 2000. "Joan Maluquer i els estudis numismàtics sobre 'monedas de cobre de Rhode (Rosas, Gerona)." *Pyrenae* 22-23:211-213.

- Campo 2000a Campo, M. 2000. "Acuñaciones griegas. Emporion (La Escala, Gerona)". Στο *Monedas Hispánicas*, επιμ. P.P. Ripollès, J.M. Abascal, 43-45. Madrid: Real Academia de la Historia.
- Campo 2005 Campo, M. 2005. "Nuevos datos sobre la moneda en la colonia de Rhode". Στο *XIII Congreso Internacional de Numismática Madrid - 2003* επιμ. C. Alfaro, C. Marcos και P. Otero, 323-329. Madrid: Ministerio de Cultura.
- Campo 2006 Campo, M. 2006. "La moneda a Rhode: Producció i circulació". Στο *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, επιμ. A.M. Puig, A. Martin, 575-583. *Sèrie monogràfica* 23. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Campo-Sanmartí 1994 Campo, M. και E. Sanmartí. 1994. "Nuevos datos para la cronología de las monedas fraccionarias de Emporion (Revisión del Tesoro Neápolis-1926)." *HuelvaArq* 13(2):153-172.
- Canós 2002 Canós i Villena, I. 2002. *L'epigrafia Grega a Catalunya*. Debrecen: University of Debrecen, Department of Ancient History.
- Castanyer et al. 1993 Castanyer, P., M. Py, E, Sanmartí και J. Tremoleda. 1993. "Amphores ibériques". Στο *Dicocer: Dictionnaire des céramiques antiques (7ème s. av.n.è. - 7ème de n.è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, επιμ. M. Py, 49-52. Lattara 6. Lattes: Éditions de l'Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Orient.
- Castanyer et al. 1993a Castanyer, P., M. Py, E, Sanmartí και J. Tremoleda. 1993. "Céramique grise de la côte catalane". Στο *Dicocer: Dictionnaire des céramiques antiques (7ème s. av.n.è. - 7ème de n.è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, επιμ. M. Py, 391-397. Lattara 6. Lattes: Éditions de l'Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Orient.

- Castanyer et al. 1993b Castanyer, P., M. Py, E. Sanmartí και J. Tremoleda. 1993. "Atelier des petites estampilles". Στο *Dicocer: Dictionnaire des céramiques antiques (7ème s. av.n.è. - 7ème de n.è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, επιμ. M. Py, 525-26. Lattara 6. Lattes: Éditions de l'Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Orient.
- Castanyer et al. 1999 Castanyer, P., M. Santos και J. Tremoleda. 1999. "L'assentament d'època arcaica: Fase III". Στο *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996): de l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, επιμ. X. Aquilué, 217-330. *Monografies Emporitanes* 9. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Castanyer et al. 1999a Castanyer, P., M. Santos και J. Tremoleda. 1999. "L'assentament indígena de la primera edat del ferro". Στο *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996): de l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, επιμ. X. Aquilué, 103-215. *Monografies Emporitanes* 9. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Castanyer et al. 1999b Castanyer, P., Q. Esteba, E. Pons, M. Santos και J. Tremoleda. 1999. "El período hel·lenístic: Fase VI". Στο *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996): de l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, επιμ. X. Aquilué, 331-388. *Monografies Emporitanes* 9. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Chaves Tristán 2009 Chaves Tristán, F. 2009. "Las amonedaciones hispanas en la Antigüedad". Στο *Hispaniae: las provincias hispanas en el mundo romano*, επιμ. J.A. Pintado, J. Cabrero Piquero, I. Rodà de Llanza, 47-98. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- Depeyrot 1999 Depeyrot, G. 1999. *Les monnaies hellénistiques de Marseille*. Wetteren: Moneta.

- Domínguez 1986 Domínguez, A.J. 1986. "La función económica de la ciudad griega de Emporion". Στο *Protohistoria Catalana: 6è Colloqui Internacional d' Arqueologia de Puigcerdà, 7-9 de desembre de 1984* επιμ. J. Padró, 193-199. Puigcerdà: CYMYS.
- Domínguez 1990 Domínguez, A.J. 1990. "La ciudad griega de Rhode, en Iberia, y la cuestión de su vinculación con Rodas." *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología* 28:13-25.
- Domínguez 2004 Domínguez, A.J. 2004. "Spain and France (including Corsica)". Στο *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, επιμ. M.H. Hansen, T.H. Nielsen, 157-171. Oxford: Oxford University Press.
- Domínguez 2012 Domínguez, A.J. 2012. "Las fuentes clásicas griegas y su relación con Iberia". Στο *Iberia Graeca. El legado arqueológico griego en la península Ibérica*, επιμ. X. Aquilué, P. Cabrera, 25-34. Girona: Centro Iberia Graeca.
- Domínguez 2013 Domínguez, A.J. 2013. "La aportación de Joan Maluquer de Motes al conocimiento de la presencia griega en la Península Ibérica." *RAP* 23:393-405.
- Domínguez et al. 2007 Domínguez, A., E. Maestro και P. Paracuellos. 2007. "El yacimiento oscense de La Vispesa: la cerámica de barniz negro helenístico." *Empúries* 55:123-139.
- Furtwängler 2000 Furtwängler, A.E. 2000. "Le trésor d'Auriol et les types monétaires phocéens". Στο *Les cultes des cités phocéennes, actes du colloque d'Aix-en-Provence – Marseille, 4-5 juin 1999*, επιμ. A. Hermay, H. Tréziny, 175-181. *Études Massaliètes* 6. Aix-en-Provence: Édisud/Centre C. Jullian.
- Furtwängler 1978 Furtwängler, A.E. 1978. *Monnaies Grecques en Gaule. Le Trésor d'Auriol et Le monnayage de Massalia* 525/520-460 Av. J.-C. Fribourg: Office du livre.

- García Alonso 2008   García Alonso, F. 2008. "Pere Bosch Gimpera y la Escuela arqueológica de Barcelona (1916-1939), a partir de las fuentes documentales de correspondencia". Στο *S'écrire et écrire sur l'antiquité: l'apport des correspondances à l'histoire des travaux scientifiques*, επιμ. C. Bonnet, V. Krings, 341-362. Grenoble: J. Millon.
- García Alonso 2011   García Alonso, F. 2011. *Pere Bosch Gimpera: Universidad, política, exilio*. Madrid: Marcial Pons Ediciones de Historia.
- García y Bellido 1940   García y Bellido, A. 1940. "La colonización phókaiá en España desde los orígenes hasta la batalla de Alalíe." *Ampurias* 2:55-83.
- García y Bellido 1948   García y Bellido, A. 1948. *Hispania greca*. Barcelona: Instituto Español de Estudios Mediterráneos.
- García-Bellido 1994   García-Bellido, M.P. 1994. "Las relaciones económicas entre Massalia, Emporion y Gades a través de la moneda." *HuelvaArq* 13(2):117-149.
- García-Bellido 2013   García-Bellido, M.P. 2013. "Los griegos de Iberia en época arcaica y clásica según datos metrológicos y numismáticos". Στο *El oriente griego en la Península Ibérica: epigrafía e historia*, επιμ. M.P. de Hoz, G. Mora, 111-136. Madrid: Real Academia de la Historia.
- Guadán 1955-1956   Guadán, A.M. 1955-1956. "Las monedas de plata de Emporion y Rhode I". *Anales y boletín de los Museos de Arte de Barcelona*. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona.
- Guadán 1957-1958   Guadán, A.M. 1957-1958. "Las monedas de plata de Emporion y Rhode II". *Anales y boletín de los Museos de Arte de Barcelona*. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona.
- Hornero 1990   Hornero, E. 1990. "La cerámica gris en la Península Ibérica. El Cerro de los Santos, un santuario ibérico con cerámica gris." *Al-Basit* 26:171-205.

- Lamboglia 1952   Lamboglia, N. 1952. "Per una classificazione preliminare della ceramica campana". Στο *Atti del I Congresso internazionale di Studi Liguri*. Monaco, Bordighera, Genova (10-17 apr. 1950), 139-206. Bordighera: Istituto Internazionale di Studi Liguri.
- Levante 1986   Levante, E. 1986. *Sylloge Nummorum Graecorum I. Switzerland. Levante - Cilicia*. Berne: Crédit suisse Berne, Numismatic Department.
- López i Mullor et al. 1986   López i Mullor, A., A. Caixal i Mata και X. Fierro i Macía. 1986. *Monument funerari ibèric de Malla: restes descobertes prop de l'església de Sant Vicenç de Malla (Osona)*. Barcelona: Diputació, Servei de Catalogació i Conservació de Monuments.
- Loukopoulou 2004   Loukopoulou, L. 2004. "Thrace from Strymon to Nestos". Στο *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, επιμ. M.H. Hansen, T.H. Nielsen, 854-869. Oxford: Oxford University Press.
- Mackay 2004   Mackay, C.S. 2004. *Αρχαία Ρώμη: στρατιωτική και πολιτική ιστορία*. Μετάφραση Δ.Γ. Ζαννή. Αθήνα: Παπαδήμα.
- Maestro Zaldívar et al. 2009   Maestro Zaldívar, E., A. Domínguez Arranz και P. Paracuellos Massaro. 2009. "El yacimiento oscense de La Vispesa: La cerámica gris de época ibérica. The gray ceramic of the iberian period at the site of the Vispesa." *SALDVIE* 9:119-153.
- Maluquer de Motes 1965   Maluquer de Motes, J. 1965. "Rhode, Rosas, la ciudad más antigua de Cataluña. (Un capítulo inédito de la Historia Catalana)." *Revista de Gerona* 31:17-22.
- Maluquer de Motes 1966   Maluquer de Motes, J. 1966. "Monedas de cobre de Rhode (Rosas, Gerona)." *Pyrenae* 2:65-75.
- Maluquer de Motes 1969   Maluquer de Motes, J. 1969. *La colección arqueológica 'Victor Catalá'*. Barcelona: Instituto de Arqueología y Prehistoria, Universidad de Barcelona.

- Maluquer de Motes 2000   Maluquer de Motes, J. 2000. "Ullastret: Museu Monogràfic." *Pyrenae* 22-23: 181-195.
- Maluquer de Motes-Oliva 1965   Maluquer de Motes, J. και M. Oliva. 1965. "Hallazgo de dracmas y divisores ampuritanos en las excavaciones de Ullastret en 1964." *Pyrenae* 1:85-127.
- Mañá de Angulo 1951   Mañá de Angulo, J.M. "Sobre tipología de ánforas púnicas". Στο *VI Congreso Arqueológico del Sudeste Español*, Aloy 1950, 203-210. Cartagena: Papelería Española.
- Marcotte 2000   Marcotte, D. 2000. *Les Géographes grecs. Vol.I, Introduction générale. Pseudo-Scymnos: circuit de la terre*. Paris: Belles Lettres.
- Martin 2000   Martin, A. 2000. "Ullastret." *Pyrenae* 22-23: 197-199.
- Martin 2006   Martin, A. 2006. "Història de la investigació". Στο *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, επιμ. A.M. Puig, A. Martin, 35-38. *Sèrie monogràfica* 23. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Meineke 1846   Meineke, A. 1846. *Scymnii Chii Periegesis et Dionysii Descriptio Graeciae*. Berlin: Prostat in Libraria Friderici Nicolai.
- Meineke 1849   Meineke, A. 1849. *Stephani Byzantii ethnicorum quae supersunt*. Berlin: Impensis G. Reimeri.
- Miró 1983-1984   Miró, J. "Algunas consideraciones sobre las ánforas ibéricas Mañá B 3." *Pyrenae* 19-20:157-190.
- Miró 2006   Miró, M.T. 2006. "La ceràmica àtica de figures roges de la ciutat grega d'Emporion." *Monografies Emporitanes* 14. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.
- Morel 1994   Morel, J.P. 1994. "La céramique attique à vernirs noir en Ibérie et á Carthage: une comparaison." *HuelvaArq* 13(2):325-344.

- Nieto et al. 2005 Nieto, X., A. Revil, C. Morhange, G. Vivar, E. Rizzo και X. Aguel. 2005. "La fachada marítima de Ampurias." *Empúries* 54:71-100.
- Nobbe 1843 Nobbe, K.F.A. 1843. *Claudii Ptolemaei geographia*. Leipzig: Sumptibus et typis Caroli Tauchnitii.
- Oliva Prat 1965 Oliva Prat, M. 1965. "Historia de las excavaciones de Rosas." *Revista de Girona* 31:57-78.
- Olmos 1973 Olmos, R. 1973. *Cerámica griega*. Madrid: Dirección General de Bellas Artes. Ministerio de Educación y Ciencia.
- Padró-Sanmartí 1987 Padró, J. και E. Sanmartí. 1987. "L'ocupació del territori per la polis emporitana i la seva significació econòmica. Algunes hipòtesis." *Fonaments* 6:23-26.
- Padró-Sanmartí 1992 Padró, J. και E. Sanmartí. 1992. "Areas geográficas de las etnias prerromanas en Cataluña". Στο *Paleoetnología de la Península Ibérica: actas de la Reunión celebrada en la Facultad de Geografía e Historia de la Universidad Complutense: Madrid, 13-15 diciembre de 1989, Vol. 1*, επιμ. G. Ruiz Zapatero, M. Almagro Gorbea, 185-194. Madrid: Universidad Complutense, Departamento de Prehistoria.
- Papalas 2013 Papalas, A.J. 2013. "The battle of Alalia." *Syllecta Classica* 24:1-28.
- Pallí Buxó-Llompart Díaz 1981 Pallí Buxó, L. και C. Llompart Díaz. 1981. '*Geología del Montgrí (Girona)*'. Girona: Publicacions de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà, Universitat de Girona.
- Pena 2006 Pena, M.J. 2006. "Fuentes literarias sobre la colonia griega de Rhode (Iberia)". Στο *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, επιμ. A.M. Puig, A. Martin, 41-52. *Sèrie monogràfica* 23. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Pericot i Garcia 1965 Pericot i Garcia, L. 1965. "El destino de la antigua Rosas." *Revista de Girona* 31:11-16.

- Pla Cargol 1935   Pla Cargol, J. 1935. *Ampurias y Rosas*. Gerona: Dalmau Carles.
- Plá 1965   Plá, J. 1965. "El emplazamiento de Rhode restablecido." *Revista de Girona* 31:7-10.
- Plana Mallart 1994   Plana Mallart, R. 1994. *La chora d'Emporion: paysage et structures agraires dans le nord-est catalan à la période pré-romaine*. Centre de Recherches d'Histoire Ancienne 137, *Espaces et paysages* 2. Besançon: Université de Besançon, Paris: Diffusion, Belles Lettres.
- Principal 1998   Principal, J. 1998. *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y Occidental durante el siglo III aC: comercio y dinámica de adquisición en las sociedades indígenas*. BAR international series 729. Oxford: Archaeopress.
- Principal-Ribera i Lacomba 2013   Principal, J. και A. Ribera i Lacomba. 2013. "El material más apreciado por los arqueólogos. La cerámica fina. La cerámica de barniz negro". Στο *Manual de cerámica romana: del mundo helenístico al Imperio Romano*, επιμ. A. Ribera i Lacomba, 41-146. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Regional, Madrid: Sección de Arqueología, Ilustre Colegio de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias de la Comunidad de Madrid.
- Puig 2006   Puig, A.M. 2006. "La paleotopografia del jaciment a partir dels estudis arqueològiques". Στο *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, επιμ. A.M. Puig, A. Martin, 35-38. *Sèrie monogràfica* 23. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Puig 2006a   Puig, A.M. 2006. "Les excavacions a la zona del Turó de Santa Maria". Στο *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, επιμ. A.M. Puig, A. Martin, 53-138. *Sèrie monogràfica* 23. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.

- Puig 2006b Puig, A.M. 2006. "Les excavacions al barri hel·lenístic". Στο *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, επιμ. A.M. Puig, A. Martin, 139-294. *Sèrie monogràfica* 23. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Puig 2006c Puig, A.M. 2006. "El taller ceràmic de Roses i les seves produccions". Στο *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, επιμ. A.M. Puig, A. Martin, 295-559. *Sèrie monogràfica* 23. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Puig 2006d Puig, A.M. 2006. "Caracterització dels conjunts ceràmics dels segles IV i III aC a Roses". Στο *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, επιμ. A.M. Puig, A. Martin, 563-574. *Sèrie monogràfica* 23. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Puig 2010 Puig, A.M. 2010. "Rhodé (c.375 – 195 av. J.C.)". Στο *Grecs et indigènes de la Catalogne à la Mer Noire: actes des rencontres du programme européen Ramses 2, 2006-2008*, επιμ. H. Tréziny, 79-88.
- Puig 2014 Puig, A.M. 2014. "Ρόδη (Roses, Ισπανία)". Στο *Η Ευρώπη της Ελλάδος: Αποικίες και νομίσματα από τη Συλλογή της Alpha Bank* επιμ. Δ. Τσαγκάρη, 222-226. Αθήνα: Alpha Bank.
- Puig et al. 1996 Puig, A.M., M. Teixidor i Murlà, G. Vieyra Bosch, C. Carrascal και M. Pujol i Hamelink. 1996. "Resultats de les darreres campanyes d'excavació a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà)." *Tribuna d'arqueologia* 1994-1995:123-132.
- Puig et al. 2006 Puig, A.M., M. Campo, A. Martín και M.J. Pena. 2006. "Conclusions". Στο *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, επιμ. A.M. Puig, A. Martin, 35-38. *Sèrie monogràfica* 23. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.

- Pujol Puigvehí 1977 Pujol Puigvehí, A. 1977. "El Ampurdán desde la colonización griega a la conquista romana según testimonio de los autores griegos y romanos contemporáneos." *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 10:131-214.
- Pujol Puigvehí 1989 Pujol Puigvehí, A. 1989. *La población prerromana del extremo Nordeste peninsular: génesis y desarrollo de la cultura ibérica en las comarcas gerundenses*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Py 1979-1980 Py, M. 1979-1980. "Ensayo de clasificación de un estilo de cerámica de Occidente: los vasos pseudojonios pintados." *Ampurias* 41-42:155-202.
- Py 1993 Py, M. 1993. "Céramique grise monochrome". Στο *Dicocer: Dictionnaire des céramiques antiques (7ème s. av.n.è. - 7ème de n.è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, επιμ. M. Py, 445-452. Lattara 6. Lattes: Éditions de l'Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Orient.
- Rafel i Fontanals 2008 Rafel i Fontanals, N., I. Montero Ruiz και P. Castanyer. 2008. "Plata prerromana en Cataluña. Explotación y circulación del plomo y la plata en el primer milenio ane." *RAP* 18:243-328.
- Ramón 1986-1989 Ramón, J. 1986-1989. "El tipo B en la clasificación de ánforas púnicas de José Mª Mañá." *Empúries* 48-50:226-237.
- Ramón 1987-1988 Ramón, J. 1987-1988. "Sobre los tipos antiguos de las ánforas púnicas Mañá A." *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonenses* 13:181-204.
- Ramón 1991 Ramón, J. 1991. "Las ánforas púnicas de Ibiza." *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza* 23. Eivissa: Imprenta Ibosim.
- Ramón 1995 Ramón, J. 1995. *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Barcelona: Universitat de Barcelona Publicacions.

- Reger 2004 Reger, G. 2004. "The Aegean". Στο *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, επιμ. M.H. Hansen, T.H. Nielsen, 732-793. Oxford: Oxford University Press.
- Ripollès 2000 Ripollès, P.P. 2000. "La monetización del mundo ibérico." *Saguntum* Extra-3:329-344.
- Ripollès 2004 Ripollès, P.P. 2004. "Las primeras acuñaciones griegas e ibéricas de la Península Ibérica: Formalización de uso la plata de peso. Emporion y Arse". Στο *Moneta qua scripta: la moneda como soporte de escritura. Actas del III Encuentro peninsular de numismática antigua, Osuna (Sevilla), Febrero-Marzo 2003*, επιμ. F. Chaves Tristán και F.J. García Fernández, 333-344. Sevilla: CSIC, Fundación El Monte.
- Ripollès 2005 Ripollès, P.P. 2005. "Las acuñaciones antiguas de la península ibérica: dependencias e innovaciones". Στο *XIII Congreso Internacional de Numismática Madrid - 2003* επιμ. C. Alfaro, C. Marcos και P. Otero, 187-208. Madrid: Ministerio de Cultura.
- Ripollès 2012 Ripollès, P.P. 2012. "La numismática griega en Iberia: cecas y circulación monetaria". Στο *Iberia Graeca. El legado arqueológico griego en la península Ibérica*, επιμ. X. Aquilué, P. Cabrera, 74-81. Girona: Centro Iberia Graeca.
- Ripollès 2015 Ripollès, P.P. 2015. "Los divisores ampuritanos con cabeza de carnero y puntos en el campo." *OMNI* 9:13-16.
- Ripollès-Chevillon 2013 Ripollès, P.P. και J.A. Chevillon. 2013. "The Archaic Coinage of Emporion." *NC* 173:1-21.
- Riuró 1965 Riuró, F. 1965. "Situación actual de la ex-Ciudadela de Rosas en los aspectos legal y arqueológico." *Revista de Girona* 31:47-57.
- Roos 1982 Roos A.M. 1982. "Acerca de la antigua cerámica gris a torno en la Península Ibérica." *Ampurias* 44:43-70.

- Roqué i Pau 2006   Roqué i Pau, C. 2006. "Evolució paleogeogràfica de l'entorn de la Ciutadella de Roses durant l'holocé". Στο *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, επιμ. A.M. Puig, A. Martin, 31-32. *Sèrie monogràfica* 23. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Ruiz de Arbulo 1984   Ruiz de Arbulo, J. 1984. "Emporion y Rhode. Dos asentamientos portuarios en el Golfo de Roses." *Arqueología Espacial* 4:115-140.
- Ruiz de Arbulo 1992   Ruiz de Arbulo, J. 1992. "Emporion: Ciudad y territorio (s. VI-I a.C.). Algunas reflexiones preliminares." *RAP* 2:59-74.
- Ruiz de Arbulo 1994   Ruiz de Arbulo, J. 1994. "Situación de sondeos estratigráficos en la Neápolis de Ampurias (1908-1983)." *HuelvaArq* 13(2):61-72.
- Sánchez 1992   Sánchez, C. 1992. *El comercio de productos griegos en Andalucía oriental en los siglos V y IV a.C. Estudio tipológico e iconográfico de la cerámica*. Madrid: Editorial de la Universidad Complutense.
- Sanmartí 1973   Sanmartí, E. 1973. "El taller de las pequeñas estampillas en la Península Ibérica." *Ampurias* 35:135-173.
- Sanmartí 1978   Sanmartí, E. 1978. "La cerámica campaniense de Emporion y Rhode. Vol. I-II". *Monografías Ampuritanas* 4. Barcelona: Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació Provincial de Barcelona.
- Sanmartí 1988   Sanmartí, E. 1988. "Datación de la muralla griega meridional de Ampurias y caracterización de la facies cerámica de la ciudad en la primera mitad del siglo IV a. de J.C." *REA* 90(1-2):99-137.
- Sanmartí 1999   Sanmartí, E. 1999. "Observaciones acerca de las relaciones económicas entre el mundo foceo del nordeste y el sur peninsulares en los siglos V y IV a.C." *Anejos ArchEspArq* 10:167-174.

- Sanmartí et al. 1983-1984 Sanmartí, E., J.M. Nolla και X. Aquilué. 1983-1984. "Les excavacions a l'àrea de pàrking al sud de la Neàpolis d'Empúries (informe preliminar)." *Empúries* 45-46:110-153.
- Sanmartí et al. 1986 Sanmartí, E., P. Castanyer, J. Tremoleda και J. Barbera i Farras. 1986. "Las estructuras griegas de los siglos V y IV a. de J.C. halladas en el sector sur de la Neápolis de Ampurias (Campaña de excavaciones del año 1986)." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 12:141-184.
- Sanmartí et al. 1988 Sanmartí, E., P. Castanyer και J. Tremoleda. 1988. "La secuencia histórico-topográfica de las murallas del sector meridional de Emporion." *MM* 29:191-200.
- Sanmartí et al. 1990 Sanmartí, E., P. Castanyer και J. Tremoleda. 1990. "Les amphores massaliètes d'Emporion du milieu du VI au milieu du IV s. av. J.-C.". Στο *Les amphores de Marseille grecque. Chronologie et diffusion, actes de la table ronde de Lattes (11 mars 1989)*, επιμ. M. Bats, 165-170. Aix-en-Provence/Lattes: Université de Provence/A.D.A.M.
- Sanmartí et al. 1992 Sanmartí, E., P. Castanyer και J. Tremoleda. 1992. "Nuevos datos sobre la historia y la topografía de las murallas de Emporion." *MM* 33:102-112.
- Sanmartí-Nolla 1986 Sanmartí, E. και J.M. Nolla. 1986. "Informe preliminar sobre l'excavació d'una torre situada a ponent de la ciutat grega d'Empúries". Στο *Protohistoria Catalana: 6è Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 7-9 de desembre de 1984*, επιμ. J. Padró, 159-191. Puigcerdà: CYMYS.
- Sanmartí-Santiago 1987 Sanmartí, E., και R. Santiago. 1987. "Une lettre grecque sur plomb trouvée à Emporion (Fouilles 1985)." *ZPE* 68:119-127.
- Sanmartí-Solier 1978 Sanmartí, E., και Y. Solier. 1978. "Les patères à trois palmettes sur guillochures: note sur un nouveau groupe de potiers pseudo-campaniens." *RANarb* 11:117-134.
- Sanmartí Grego 2000 Sanmartí Grego, J. 2000. "Les relations commerciales en el món ibèric." *Saguntum* Extra-3:307-328.

- Sanmartí Grego 1994 Sanmartí Grego, J. 1994. "Algunas observaciones sobre la distribución de cerámicas áticas en la costa central de Cataluña durante el siglo V a.C." *HuelvaArq* 13(2):35-58.
- Sanmartí Grego et al. 2004 Sanmartí Grego, J., D. Asensio, A. Martín και E. Pons. 1994. "Les importacions amforals a la costa de Catalunya de la primera edat del ferro al període ibèric ple 700-200 aC". Στο *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitativs i anàlisi de continguts. Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 21, 22 i 23 de març del 2002)*, επιμ. J. Sanmartí Grego, D. Ugolini, J. Ramon, D. Asencio, 185-190. Barcelona: Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat.
- Santiago 2004 Santiago, R. 2003. "Las láminas de plomo de Ampurias y Pech Maho revisitadas." *ZPE* 144:167-172.
- Santiago 2006 Santiago, R. 2006. "El plomo de Rhode". Στο *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, επιμ. A.M. Puig, A. Martin, 35-38. *Sèrie monogràfica* 23. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Santos 2008 Santos, M. 2008. "L'arqueologia grega a Empúries. Un discurs en construcció." *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 39:49-80.
- Santos 2014 Santos, M. 2014. "Εμπόριον (Empúries, Ισπανία)". Στο *Η Ευρώπη της Ελλάδος: Αποικίες και νομίσματα από τη Συλλογή της Alpha Bank* επιμ. Δ. Τσαγκάκη, 214-221. Αθήνα: Alpha Bank.
- Santos et al. 2013 Santos, M., P. Castanyer, J. Tremoleda. 2013. "Emporion arcaica: los ritmos y las fisonomías de los dos establecimientos originarios, a partir de los últimos datos arqueológicos". Στο *L'Occident grec de Marseille à Mégara Hyblaea. Hommages à Henri Tréziny*, επιμ. S. Bouffier, A. Hermery, *BiAMA* 13:103-113.

- Santos Velasco 1982-1983   Santos Velasco, J.A. 1982-1983. "La difusión de la cerámica ibérica pintada en el Mediterráneo occidental." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 9:135-148.
- Trías 1967   Trías, G. 1967. *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*. Valencia: Bryant Foundation.
- Villard 1960   Villard, F. 1960. *La céramique grecque de Marseille (VIe- IVe siècle)*. *Essai d'histoire économique*. Paris: Boccard.
- Villard 1994   Villard, F. 1994. "Marseille Grecque et les problems de l'Emporion Massaliète." *HuelvaArq* 13(2):293-304.
- Villaronga 1973   Villaronga, L. 1973. "Presencia rodia en Rosas (Gerona) a finales del siglo III antes de J. C." *Ampurias* 35:247-248.
- Villaronga 1997   Villaronga, L. 1997. *Monedes de plata emporitanes dels segles V - IV aC*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Villaronga 2000   Villaronga, L. 2000. *Les monedes de plata d'Empòrion, Rhode i les seves imitacions de principi del segle III aC fins a l'arribada dels romans, el 218 aC*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Vives-Ferrándiz Sánchez 2006   Vives-Ferrándiz Sánchez, J. 2006. "Negociando encuentros: situaciones coloniales e intercambios en la costa oriental de la Península Ibérica (ss.VIII-VI a.C.)." *Cuadernos de Arqueología Mediterránea* 12. Barcelona: Ediciones Bellaterra.
- Vivó 1995   Vivó, D. 1995. "Arquitectura y urbanismo griegos en la península ibérica: El caso de Rhode". Στο *Actas del XXIII Congreso nacional de arqueología, Elche 1995, Vol. 1*, επιμ. L. Abad Casal, 395-400. Elche: Ajuntament d'Elx.
- Vivó 1996   Vivó, D. 1996. "Rhode: arquitectura i urbanisme del barri hel·lenístic." *RAP* 6:81-117.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ.1: Η θέση της Καταλονίας σήμερα.

Εικ.2: Alt Empordà/Alto Ampurdán.

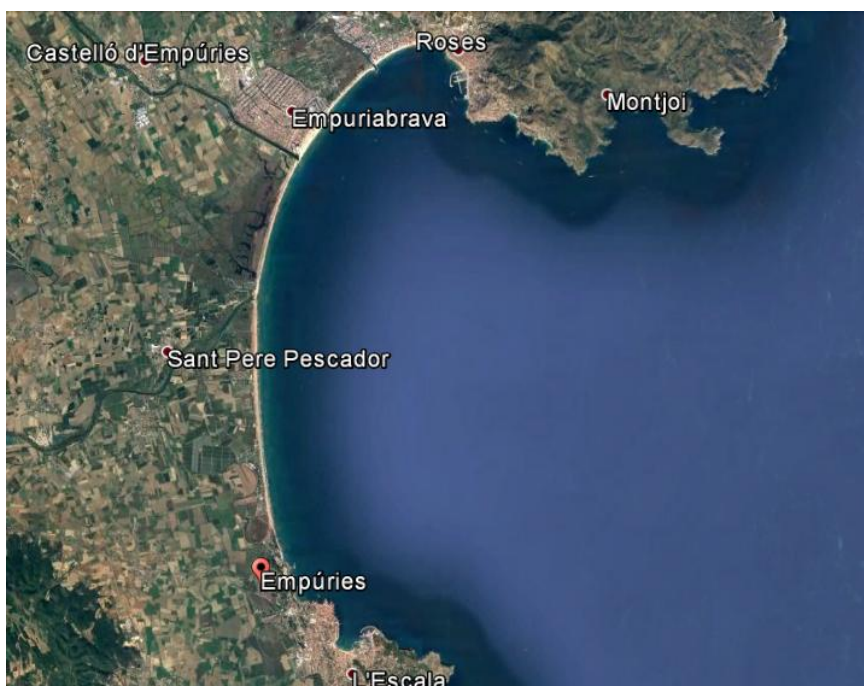

Εικ.3: Οροσειρά Albera, Ακρωτήριο Creus, Κόλπος των Ρόδων.

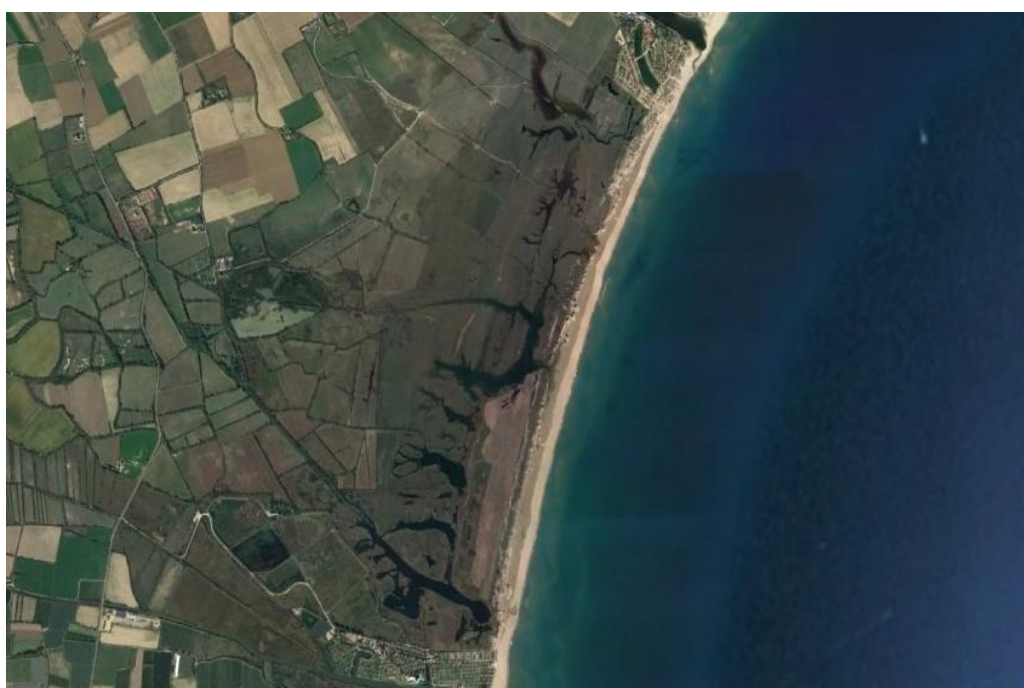

Εικ.4: Κόλπος των Ρόδων. Στο κάτω μέρος διακρίνεται ο λόφος του Montgrí και νότια αυτού, ο ποταμός Ter.

Εικ.5: Η θέση της Ρόδης και του Εμπορίου στον Κόλπο των Ρόδων.

Εικ.6: Ελώδης περιοχή στις ακτές του κόλπου των Ρόδων, βόρεια του Εμπορίου.

Εικ.7: Αναπαράσταση του αρχαίου τοπίου της περιοχής του Εμπορίου στις εκβολές του ποταμού Fluvià (Aquilué et al. 2007, 13).

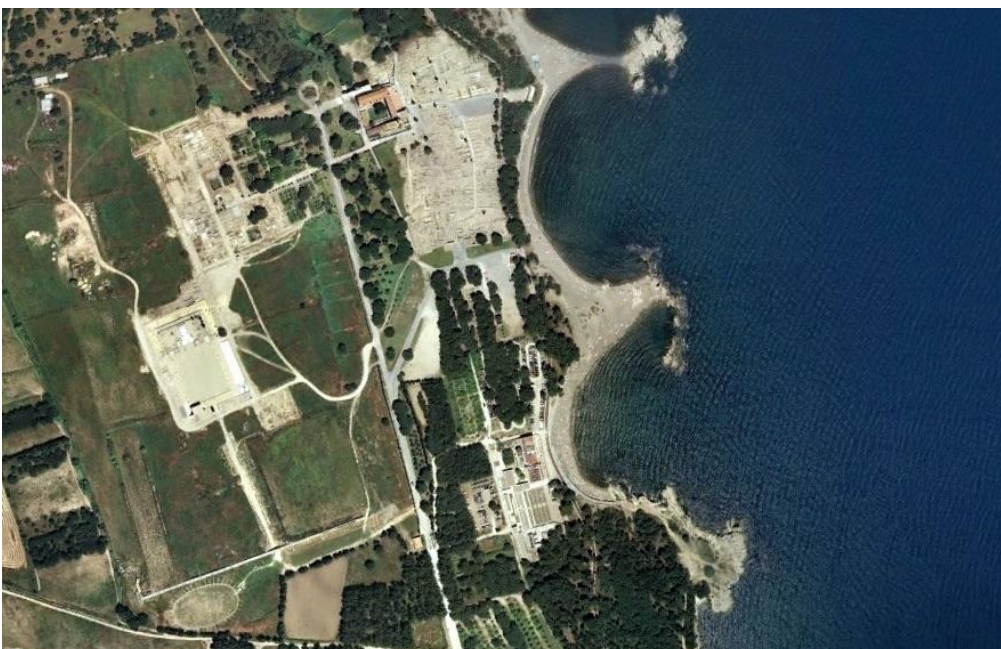

Εικ.8: Η περιοχή του Εμπορίου όπως είναι σήμερα.

Εικ.9: Αρχαιολογικός χώρος Νεάπολης Εμπορίου.

Εικ.10: Αριστερά η ρωμαϊκή πόλη και δεξιά η Νεάπολη του Εμπορίου.

Εικ.11: Τμήμα οχύρωσης 4^{ου} π.Χ. αιώνα στο νότιο τμήμα της πόλης.
Λήψη από Δ.

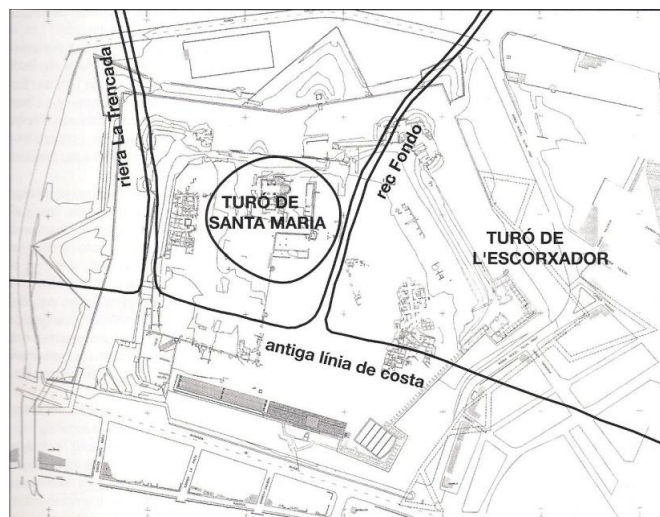

Εικ.12: Τμήμα οχύρωσης 2^{ου} π.Χ. αιώνα στο νότιο τμήμα της πόλης.
Λήψη από Ν.

Εικ.13: Το μεσαιωνικό φρούριο (Ciutadella de Roses) ενσωματωμένο στον σύγχρονο ιστό της πόλης Roses.

Εικ.14: Αναπαράσταση του αρχαίου τοπίου πριν την ίδρυση της αποικίας σε σύγκριση με το μεσαιωνικό φρούριο της Ciutadella de Roses (Puig 2006, 37, fig.3.4).

Εικ.15: Τα κανάλια Trencada και Fondo όπως είναι σήμερα.

Εικ.16: Αρχαιολογικός χώρος Ρόδης, Barrio Helenístico.

Εικ.17: Αρχαιολογικός χώρος Ρόδης, Barrio Helenístico. Στο βάθος, κτίσματα του 16^{ου} αιώνα.

Εικ.18: Ομάδα αρχαϊκών αργυρών νομισμάτων Εμπορίου (Ripollès 2015, 16).

Εικ.19: Τύπος Αθηνάς/Γλαύκας, πρώτο μισό 4^{ου} π.Χ. αιώνα (Villaronga 1997, 158-59, lam.XV-XVI).

Εικ.20: Τύπος Αθηνάς/Ιππέα, δεύτερο μισό 4^{ου} π.Χ. αιώνα (Villaronga 1997, 161, lam.XVIII).

Εικ.21: Τύπος Λέοντος/Ταύρου,
δεύτερο μισό 4^{ου} π.Χ. αιώνα
(Villaronga 1997, 162, lam.XIX).

Εικ.22: Τύπος Απόλλωνα/Γοργούς,
δεύτερο μισό 4^{ου} π.Χ. αιώνα
(Villaronga 1997, 164, lam.XXI).

Εικ.23: Τύπος Αθηνάς/Αίγας,
δεύτερο μισό 4^{ου} π.Χ. αιώνα
(Villaronga 1997, 167, lam.XVI).

Εικ.24: Τύπος Γυναικείας
κεφαλής/Ιππέα, δεύτερο μισό 4^{ου}
π.Χ. αιώνα (Villaronga 1997, 171,
lam.XXVIII).

Εικ.25: Αργυρό τετράδραχμο Συρακουσών, έργο του Κίμωνα,
τέλη 5^{ου} π.Χ. αιώνα.

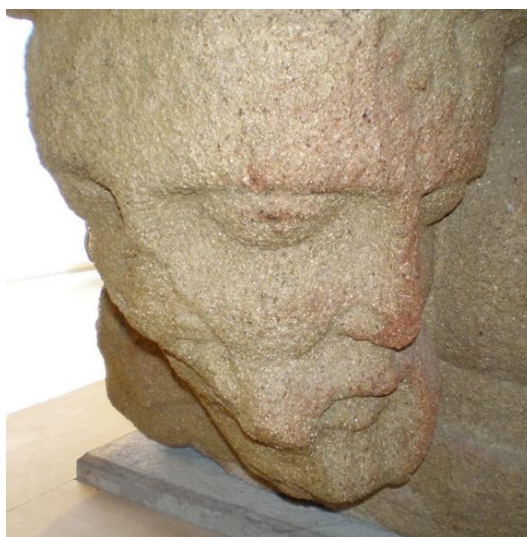
Εικ.26: Τριπρόσωπη ανδρική μορφή/Αίγα ή Ιππέας
(Villaronga 1997, 165, lam.XXII).

Εικ.27: Αργυροί οβολοί από τη Σικελία, 4^{ος} π.Χ. αιώνας.

Εικ.28: Επιτύμβιο μνημείο της Malla.

Εικ.29: Επιτύμβιο μνημείο της
Malla, λεπτομέρεια.

Εικ.30: Αργυρή δραχμή Εμπορίου, πρώτο μισό 3^{ου} π.Χ. αιώνα. Κεφαλή Περσεφόνης/Ορθιο άλογο.

Εικ.31: Χρυσός καρχηδονιακός στατήρας από την Zeugitana, 350-320 π.Χ. Κεφαλή Tanit/Ορθιο άλογο.

Εικ.32: Αργυρή δραχμή Εμπορίου, δεύτερο μισό 3^{ου} π.Χ. αιώνα. Κεφαλή Αρέθουσας/Πήγασος.

Εικ.33: Αργυρό τετράδραχμο Συρακουσών, τέλη 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Κεφαλή Αρέθουσας/Τέθριππο.

Εικ.34: Αργυρό δίδραχμο Συρακουσών, αρχές 3^{ου} π.Χ. αιώνα. Κεφαλή Αθηνάς/Πήγασος.

Εικ.35: Αργυρή δραχμή Εμπορίου, τέλη 2^{ου} π.Χ. αιώνα. Κεφαλή Αρέθουσας/Πήγασος με τροποποιημένο κεφάλι.

Εικ.36: Αργυρή δραχμή Ρόδης, τέλη 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Κεφαλή Περσεφόνης (;)/Κάτω όψη ρόδου.

Εικ.37: Αργυρό δεκάδραχμο Συρακουσών, 4^{ος} π.Χ. αιώνας. Κεφαλή Αρέθουσας, έργο του Ευαίνετου.

6 (x2)

7 (x2)

Εικ.38: Αργυρές υποδιαιρέσεις (τριτεταρτημόριο βάρους 0,52 g, τριημιτεταρτημόριο βάρους 0,29 g) της δραχμής της Ρόδης, 3^{ος} π.Χ. αιώνας (Campo 2006, 577, fig.14.1).

14

15

Εικ.39: Χάλκινες υποδιαιρέσεις της δραχμής της Ρόδης, βάρους 4,1 g, 3^{ος} π.Χ. αιώνας (Campo 2006, 577, fig.14.1).

Εικ.40: Χάλκινο διπλό shekel από νομισματοκοπείο της Σαρδηνίας, μέσα 2^{ου} π.Χ. αιώνα. Κεφαλή Tanit/Προτομή αλόγου.

8 (x2)

9 (x2)

10 (x2)

Εικ.40: Χάλκινες υποδιαιρέσεις της δραχμής της Ρόδης, βάρους από 1,4 g έως 0,42 g, 3^{ος} π.Χ. αιώνας (Campo 2006, 577, fig.14.1).

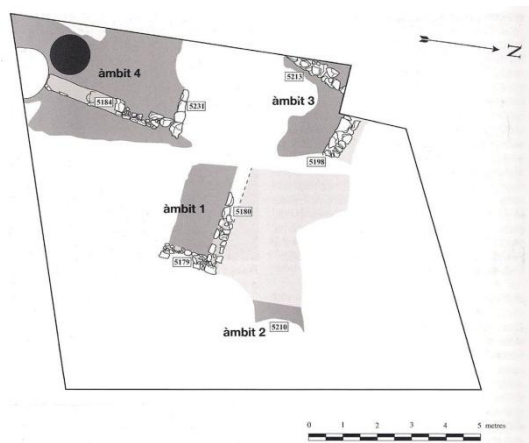
Εικ.41: Χάλκινη υποδιαίρεση του νησιού της Ρόδου, διάμετρος 10 mm, τέλη 4^{ου} π.Χ. αιώνα.

Εικ.42: Πανοραμική άποψη
Νεάπολης.

Εικ.43: Ο οικισμός του Sant Martí
d'Empúries όπως είναι σήμερα.

Εικ.44: Κατάλοιπα της πρώτης
οικιστικής φάσης της
Παλαιάπολης, μέσα 6^{ου} π.Χ. αιώνα
(Castanyer et al. 1999, 222, fig.214).

Εικ.45: Κατάλοιπα της πρώτης
οικιστικής φάσης της Παλαιάπολης,
μέσα 6^{ου} π.Χ. αιώνα (Castanyer et al.
1999, 223, fig.215).

Εικ.46: Μη τροχήματη κεραμική, Νεάπολη, 5^{ος} π.Χ. αιώνας.

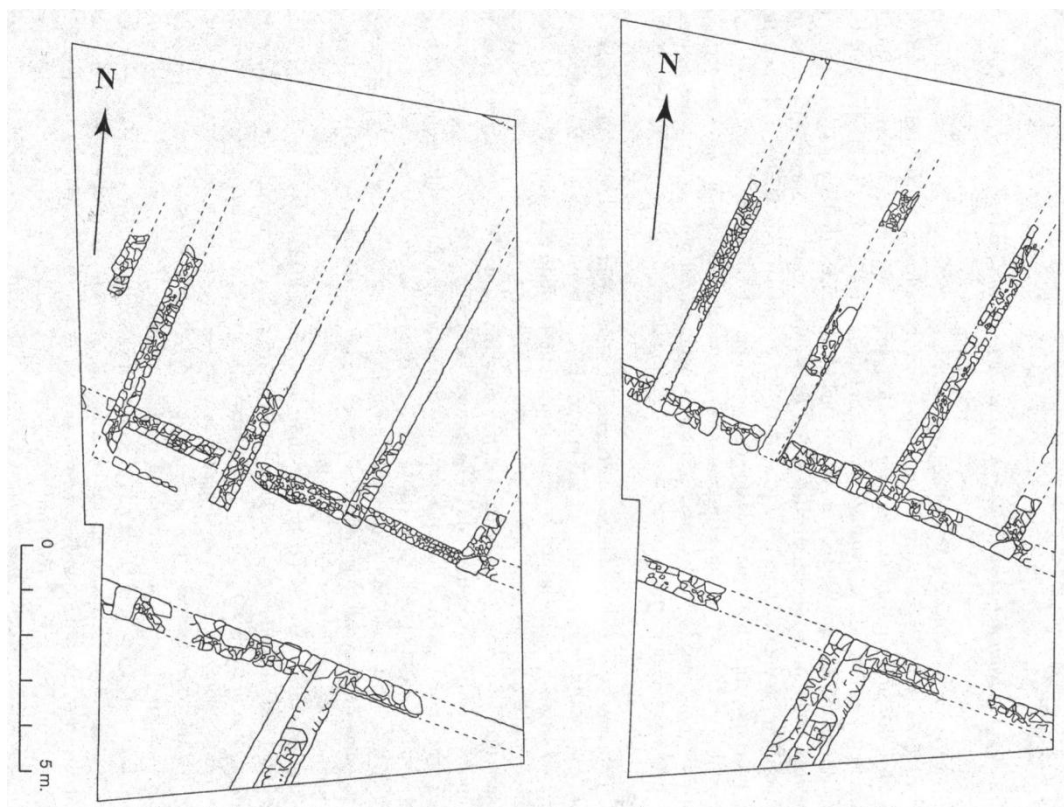

Εικ.47: Μη τροχήματη κεραμική, Νεάπολη, 5^{ος} π.Χ. αιώνας.

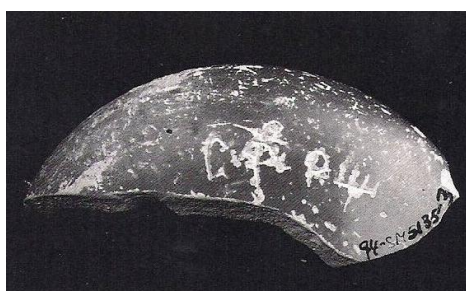

Εικ.48: Γκρί κεραμική της καταλανικής ακτής (*Cerámica gris de la costa catalana*), Νεάπολη, 5^{ος} π.Χ. αιώνας.

Εικ.49: Δύο διαδοχικές φάσεις του συνόλου κατασκευών της Παλαιάπολης, δεύτερο μισό 6^{ου} έως 5^ο π.Χ. αιώνα (Aquilué et al. 2002, 314, fig.106).

Εικ.50: Μελαμβαφές αγγείο του εργαστηρίου της Ρόδης με ιβηρική επιγραφή (Castanyer et al. 1999b, 331, fig.283).

Εικ.51: Αρχαιολογικός χώρος Νεάπολης, άποψη από ΒΔ.

Εικ.52: Αρχαιολογικός χώρος Νεάπολης, άποψη από Δ.

Εικ.53: Νότιο τμήμα της οχύρωσης του 2^{ου} π.Χ. αιώνα. Στο κέντρο η πύλη εισόδου και δεξιά και αριστερά οι δύο προμαχώνες.

Εικ.54: Ασβεστολιθικός ναός Ασκληπιού, στο βάθος η νότια πύλη, άποψη από ΒΔ.

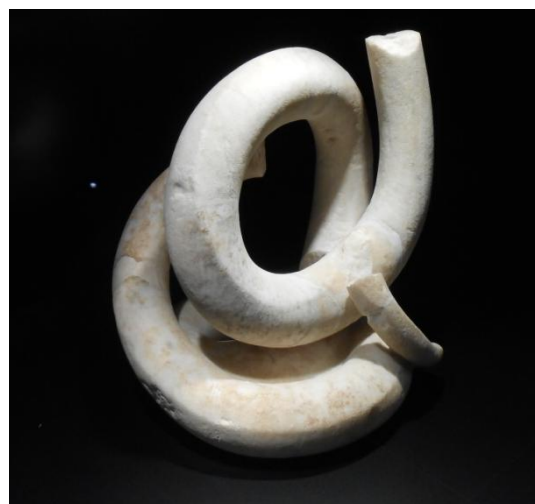
Εικ.55: Τετράκωρη δεξαμενή
ανατολικά του ναού. Ανατολικά
αυτής, ο βωμός του ιερού.
Άποψη από Β.

Εικ.56: Άγαλμα Ασκληπιού,
υπερφυσικού μεγέθους.

Εικ. 57: Διπλός βωμός, νότια του
ναού, άποψη από ΝΔ.

Εικ.58: Μορφή φιδιού από
ασβεστόλιθο που συνόδευε το
άγαλμα του Ασκληπιού.

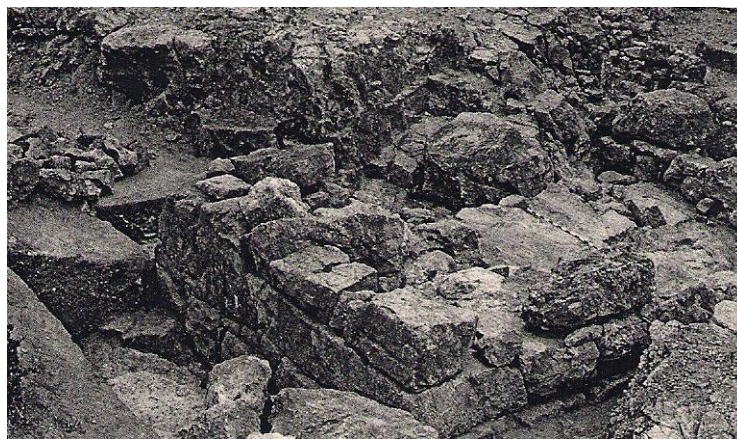

Εικ.59: Ακροκέραμο ναού
του 5^{ου} π.Χ. αιώνα
(Aquilué et al. 2007, 36).

Εικ.60: Κεντρικό ακρωτήριο ναού
του 5^{ου} π.Χ. αιώνα
(Sanmartí et al. 1992, 108, fig.7).

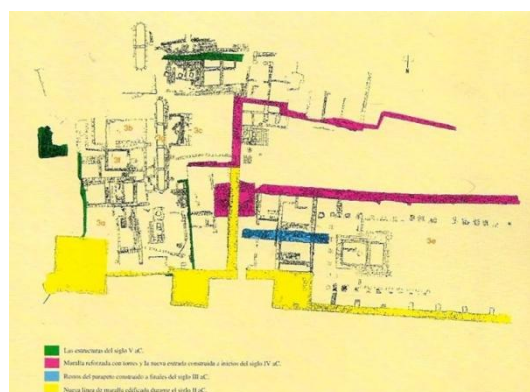
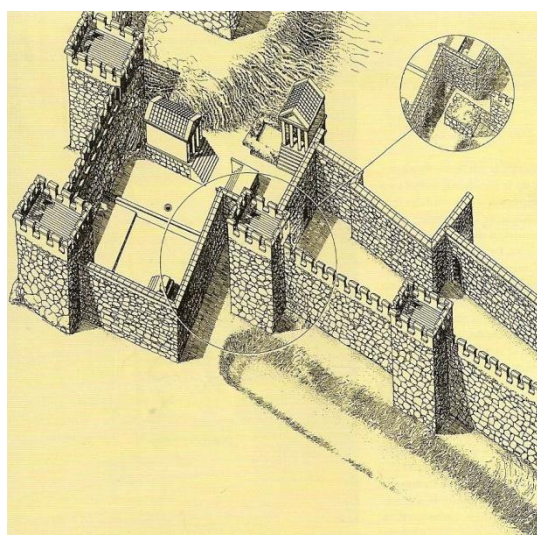
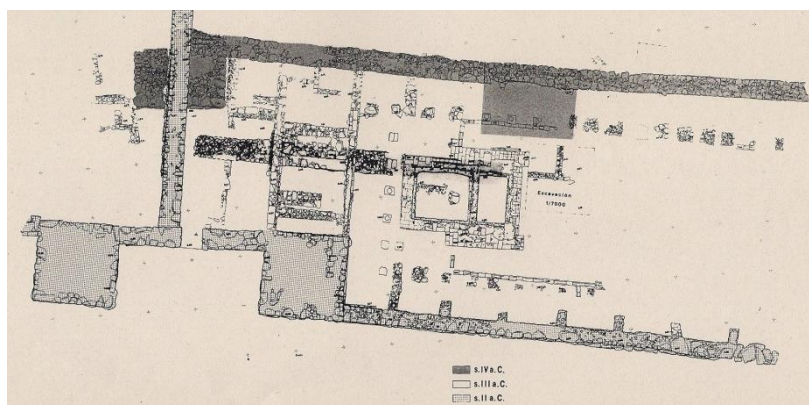

Εικ.61: Torre Atalaya, 5^{ος} π.Χ. αιώνας (Sanmartí et al. 1988, taf.24c).

Εικ.62: Τοίχος 5^{ου} π.Χ. αιώνα, εφραπτόμενος με τον δυτικό προμαχώνα της
οχύρωσης του 2^{ου} π.Χ. αιώνα (Sanmartí et al. 1992, taf.10b).

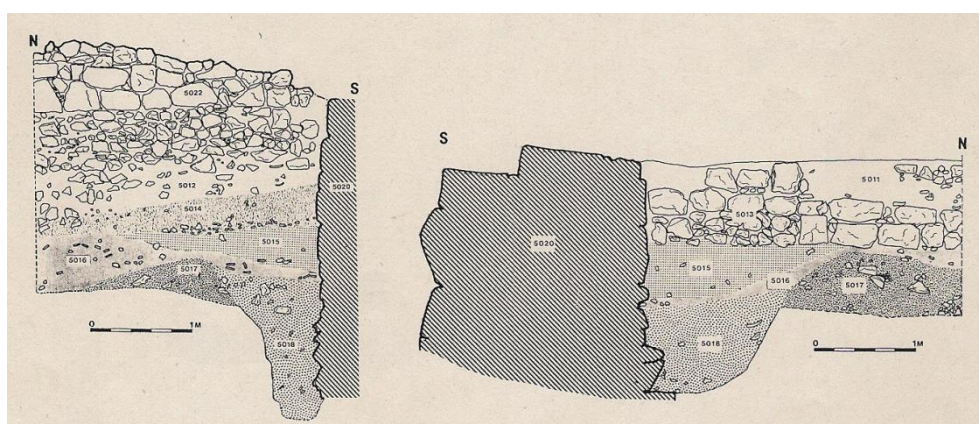
Εικ.65: Νότιο τμήμα οχύρωσης,
5^{ος} – 2^{ος} π.Χ. αιώνας
(Aquilué et al. 2007, 29).

Πράσινο: 5^{ος} π.Χ. αιώνας.

Ρόζ: 4^{ος} π.Χ. αιώνας.

Μπλε: 3^{ος} π.Χ. αιώνας.

Κίτρινο: 2^{ος} π.Χ. αιώνας.

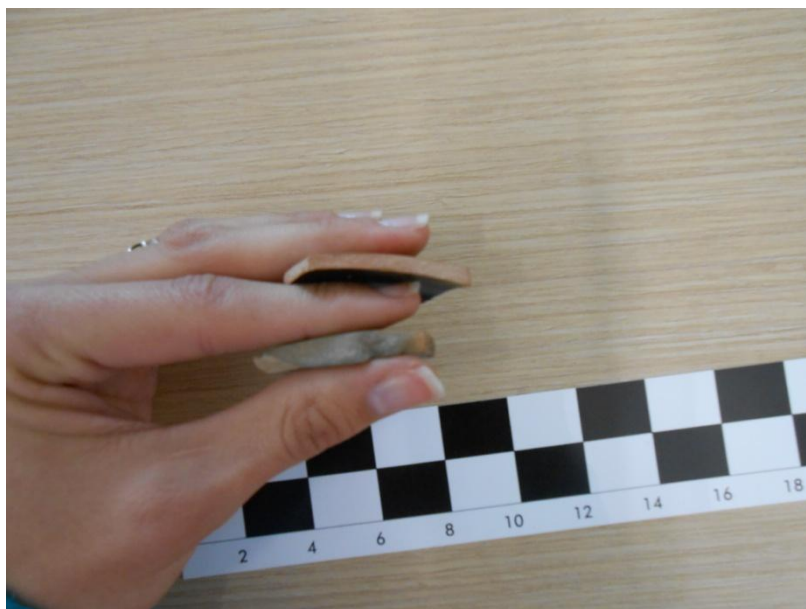

Εικ.67: Θραύσμα ερυθρόμορφης κύκλικας με γυναικεία κεφαλή.

Εικ.68: Θραύσμα ερυθρόμορφου αγγείου με διακόσμηση ανθεμίου.

Εικ.69: Τομή των παραπάνω δύο θραυσμάτων όπου διακρίνεται η διαφορά στην όπτηση.

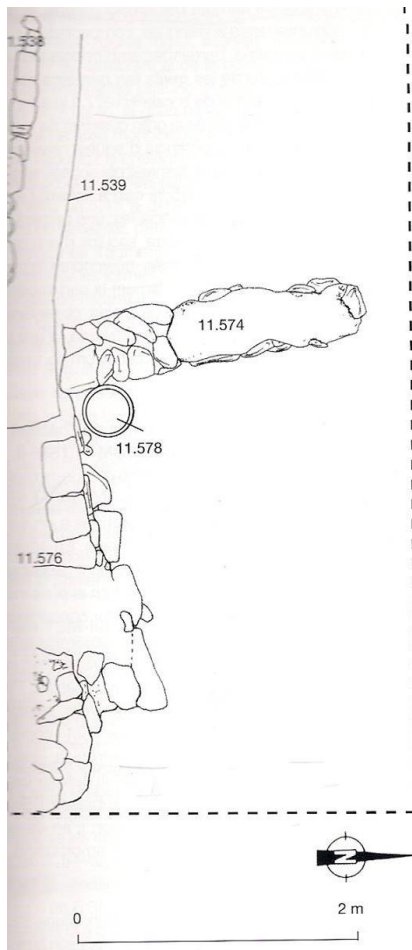

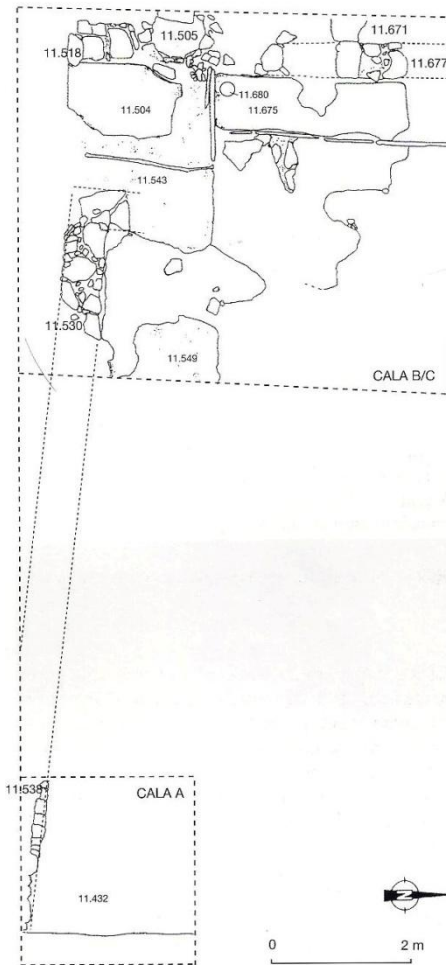
Εικ.70: Ρομανικής εκκλησίας της Santa Maria, άποψη από Δ.

Εικ.71: Ρομανικής εκκλησίας της Santa Maria, άποψη από ΒΑ.

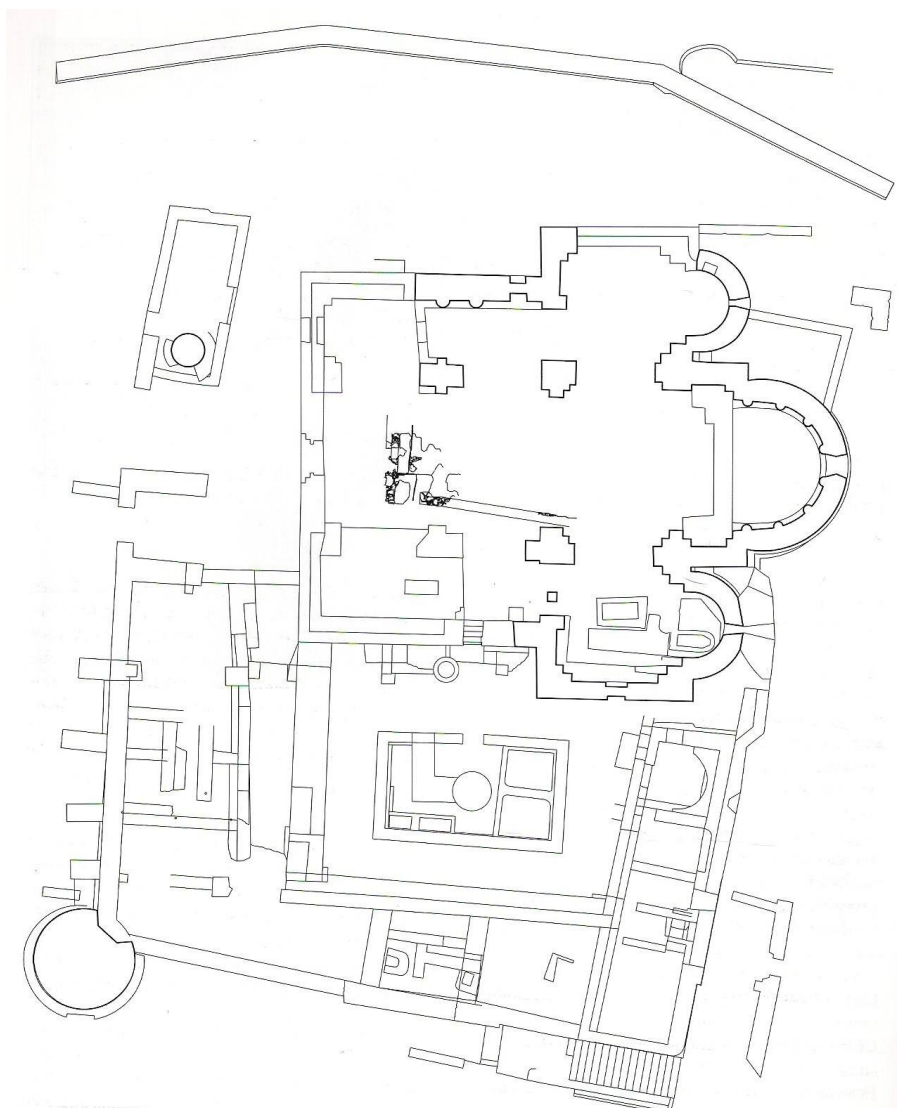
Εικ.72: Κτίσμα κάτω από το ελληνιστικό οικοδόμημα στον λόφο της Santa Maria, μέσα 4^{ου} π.Χ. αιώνα (Puig 2006a, 97, fig.5.46).

Εικ. 74: Ελληνιστικό οικοδόμημα, τέλη 4^{ου} π.Χ. αιώνα (Puig 2006a, 61, fig.5.6).

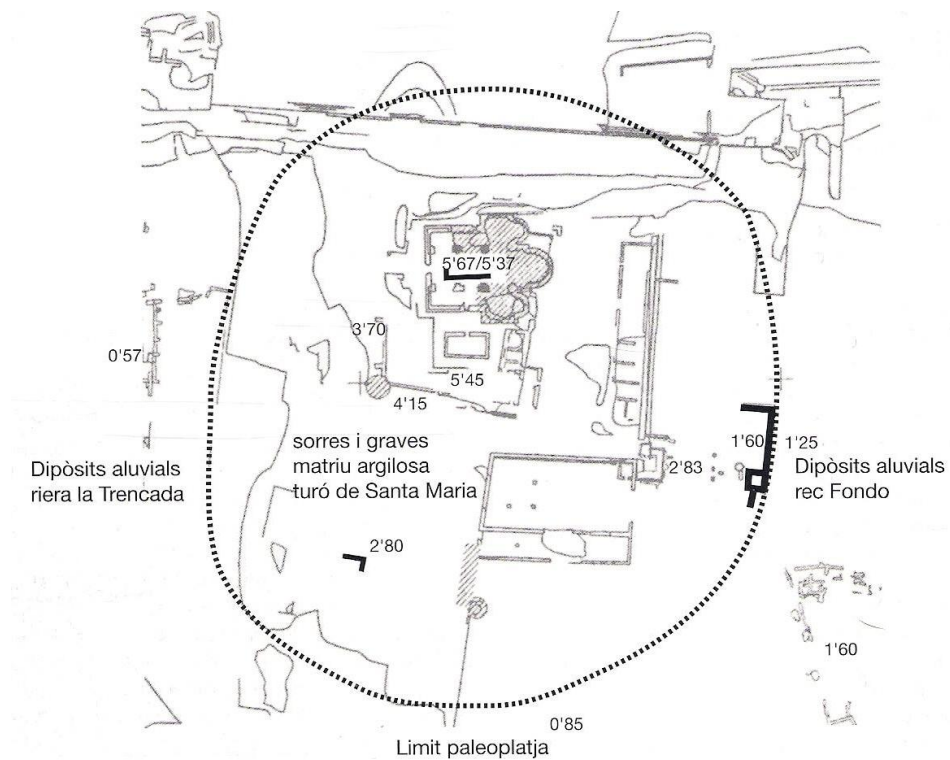

Εικ.73 Κτίσμα κάτω από το Ελληνιστικό οικοδόμημα στον λόφο της Santa Maria, μέσα 4^{ου} π.Χ. αιώνα (Puig 2006a, 97, fig.5.47).

Εικ.75: Γενική κάτοψη των μοναστηριακών εγκαταστάσεων και της εκκλησίας της Santa Maria. Στο δυτικό τμήμα του ναού διακρίνονται τα λείψανα του ελληνιστικού οικοδομήματος (Puig 2006a, 58, fig.5.3).

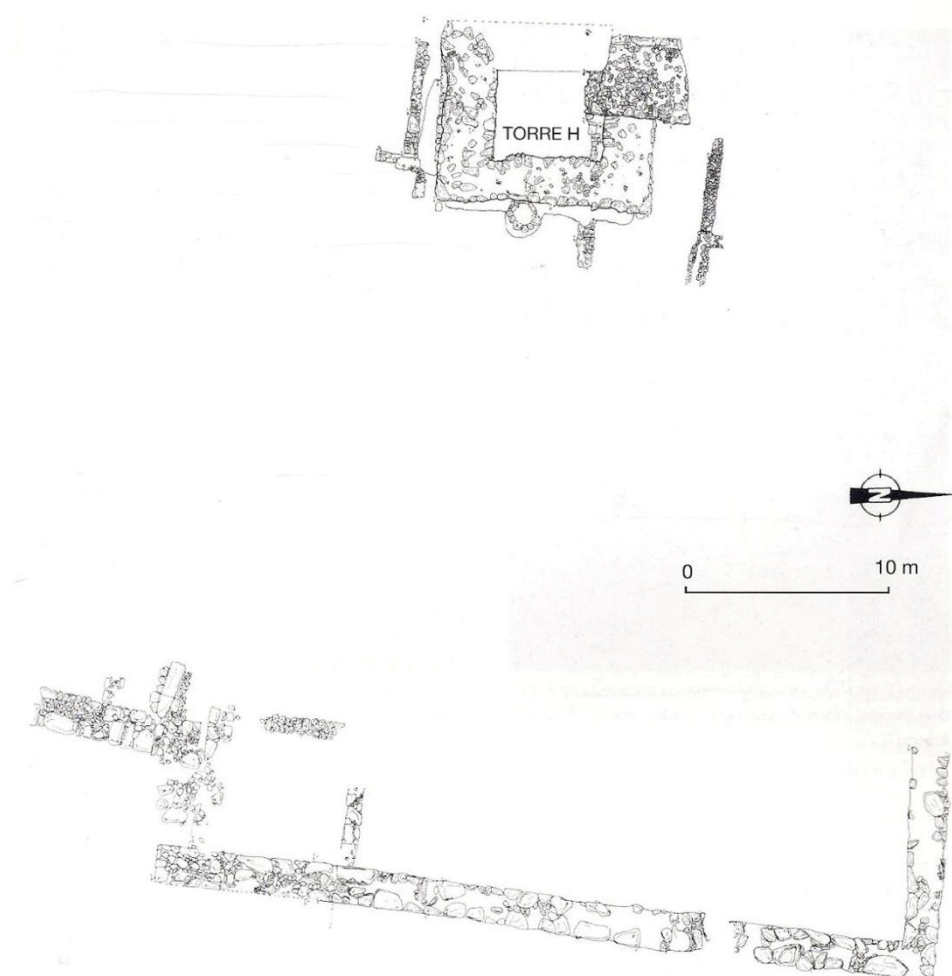

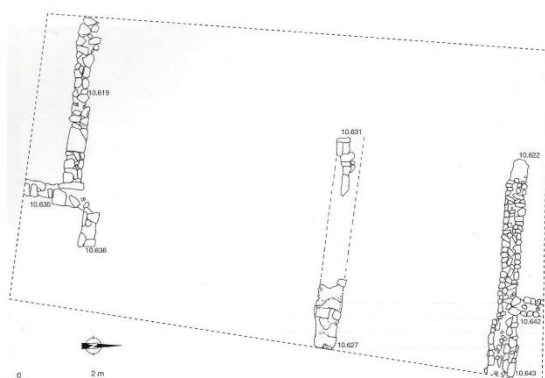
Εικ.76: Κάτοψη του λόφου της Santa Maria. Στο κέντρο του ναού διακρίνεται το ελληνιστικό οικοδόμημα και στα δυτικά όρια του λόφου το τμήμα της οχύρωσης (Puig 2006a, 56, fig.5.1).

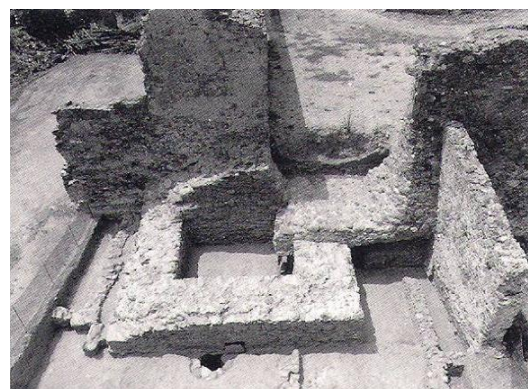
Εικ.77: Τμήμα της οχύρωσης, άποψη από ΝΑ.

Εικ.78: Κάτοψη οχύρωσης και *Torre H*. Κάτω από τον πύργο διακρίνονται τμήματα τοίχων του 4^{ου} π.Χ. αιώνα (Puig 2006a, 71, fig.5.17).

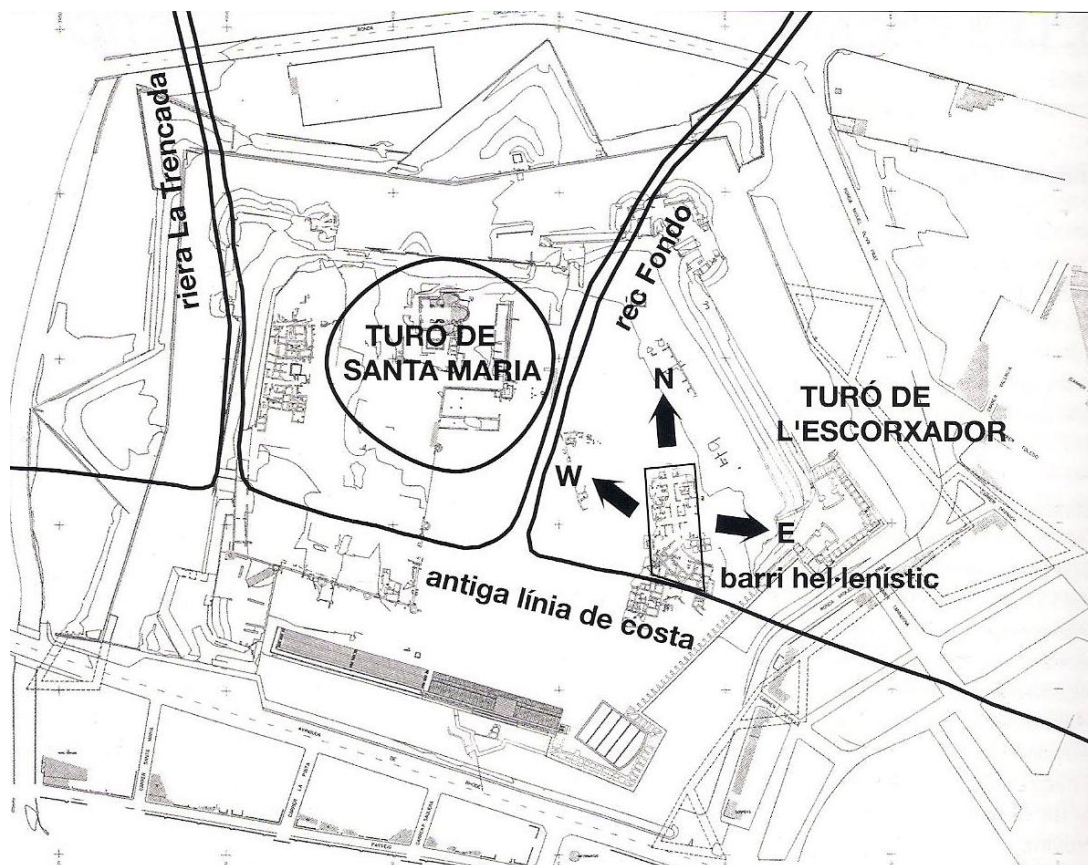

Εικ.79: Τμήματα τοίχων του 4^{ου} π.Χ. αιώνα κάτω από τον *Torre H* (Puig 2006a, 92, fig.5.41).

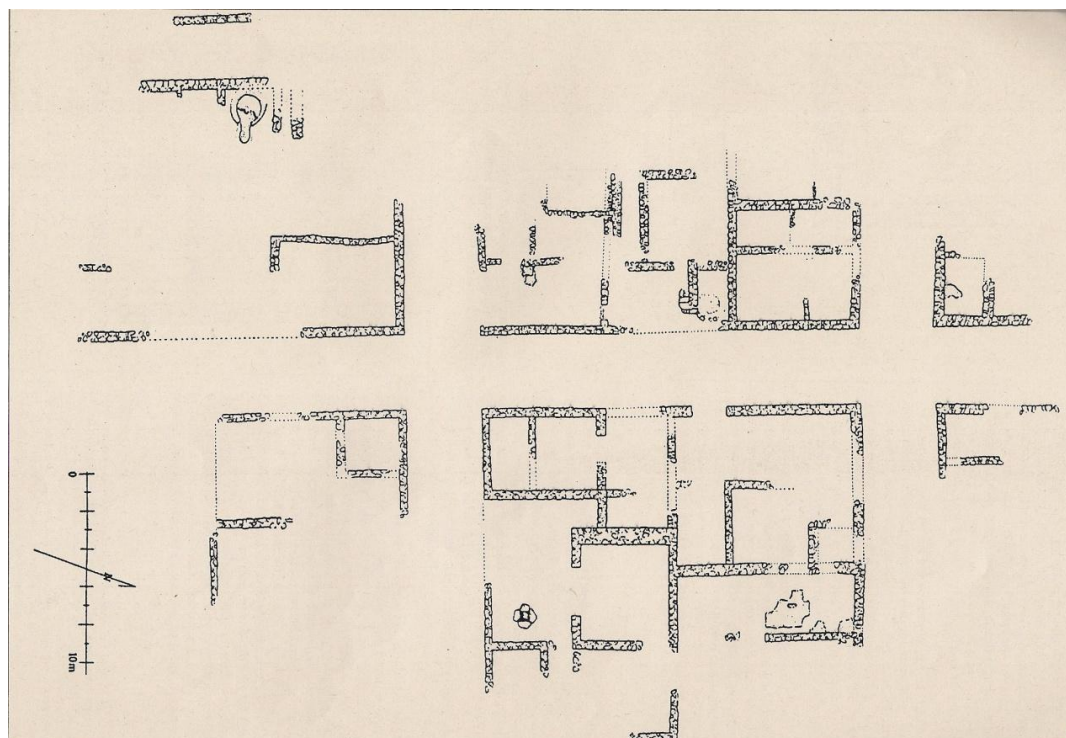

Εικ.80: Ερείπια *Torre H* και τοίχων του 4^{ου} π.Χ. αιώνα (Puig 2006a, 71, fig.5.17).

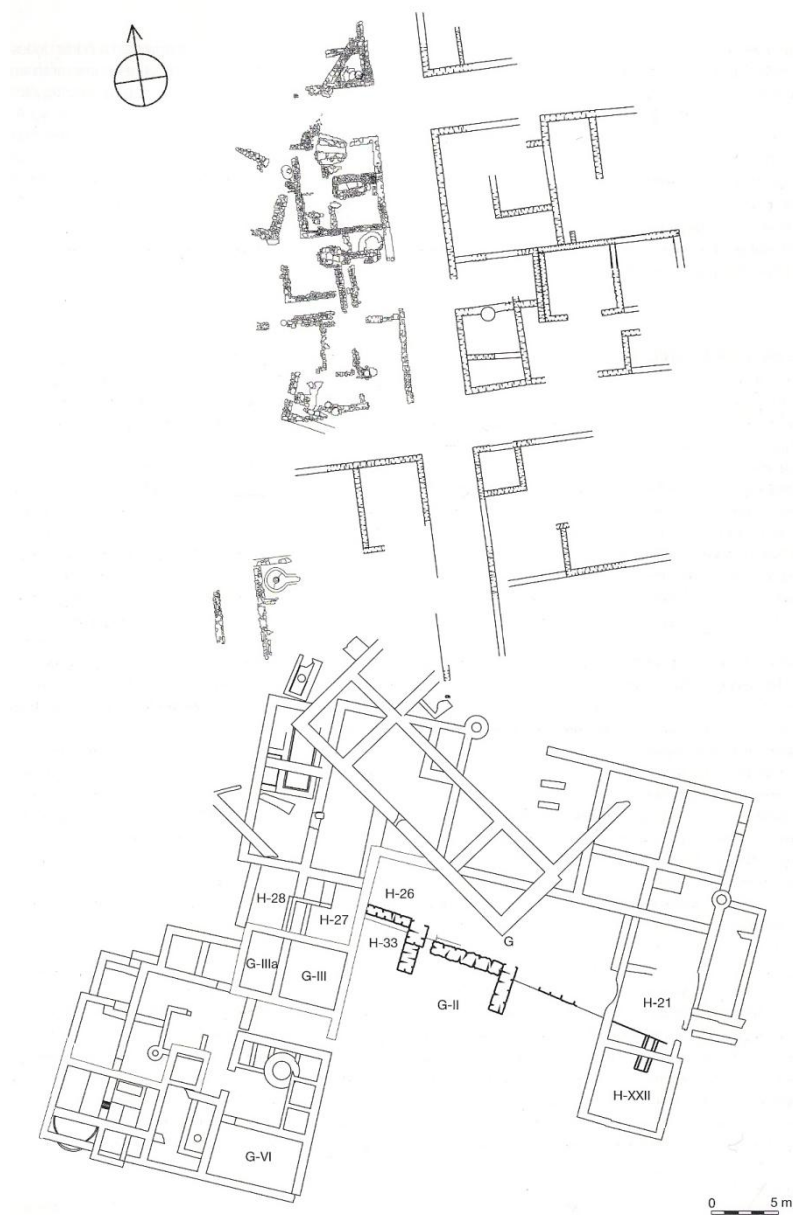
Εικ.81: Η θέση της ελληνιστικής συνοικίας στο μεσαιωνικό φρούριο της Ρόδης (Puig 2006b, 140, fig.6.1).

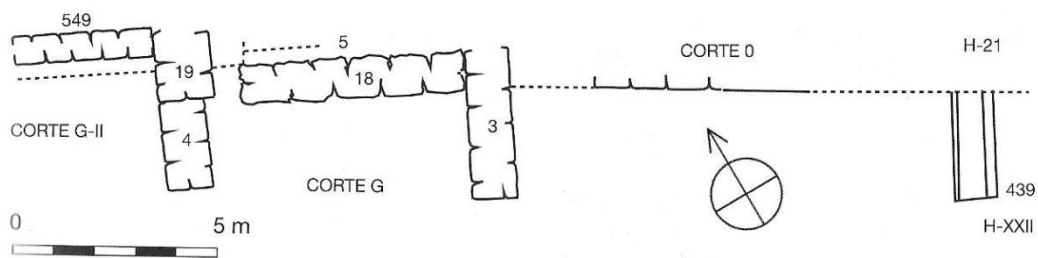
Εικ.82: Κάτοψη ελληνιστικής συνοικίας (Vινό 1996, 86, fig.4).

Εικ.86: Θέση της προκυμιάς στα νότια της ελληνιστικής συνοικίας (Puig 2006b, 170, fig.6.21).

Εικ.87: Κάτοψη της προκυμιάς (Puig 2006b, 171, fig.6.22).

Εικ.85: Μελαμβαφής σκύφος του εργαστηρίου της Ρόδης με εμπίεστη διακόσμηση ανθεμίων (Museu de la Ciutadella de Roses).

Εικ.88: Η ακτή ανάμεσα στην Παλαιάπολη και τη Νεάπολη μια μέρα με tramontana.